

ACADEMICA

REVISTĂ EDITATĂ DE ACADEMIA ROMÂNĂ

DIRECTOR: ACAD. IOAN-AUREL POP, PREȘEDINTELE ACADEMIEI ROMÂNE

Nr. 3, MARTIE 2024
Anul XXXIV • 401

DIRECTORI:

Acad. Mihai DRĂGĂNESCU
(director fondator)
octombrie 1990 – ianuarie 1994

Acad. V.N. CONSTANTINESCU
februarie 1994 – ianuarie 1998

Acad. Eugen SIMION
februarie 1998 – aprilie 2006

Acad. Ionel HAIDUC
mai 2006 – aprilie 2014

Acad. Ionel-Valentin VLAD
mai 2014 – decembrie 2017

Acad. Cristian HERA
ianuarie 2018 – aprilie 2018

Acad. Ioan-Aurel POP
mai 2018

CONSILIUL EDITORIAL:

Acad. Ioan-Aurel POP
Acad. Marius ANDRUH
Acad. Mircea DUMITRU
Acad. Dumitru MURARIU
Acad. Nicolae-Victor ZAMFIR
Acad. Ioan DUMITRACHE

Acad. Dan BĂLTEANU
Acad. Cristian HERA
Acad. Constantin IONESCU-TÎRGOVIȘTE
Acad. Maria ZAHARESCU

COORDONATOR:

Acad. Marius ANDRUH
Vicepreședinte al Academiei Române

COLEGIUL DE REDACȚIE:

Redactor-șef
Dr. Narcis ZĂRNESCU

Redactori I
Dr. Andrei MILCA
Mihaela-Dora NECULA

SECTOR TEHNIC:

Grafică
Lect. Dr. Roland VASILIU

Operatori-corectori
Aurora POPA
Monalisa STANCA

Responsabili de număr:
Mihaela-Dora Necula
Andrei Milca
Narcis Zărnescu

Coperta 1: Colaj foto Luminița Gliga

E-mail: academica@acad.ro

revista_academica2006@yahoo.com

Adresa web: http://www.acad.ro/academica2002/pag_academica.htm

Tel. 021 3188106/2712, 2713; Fax: 021 3188106/2711

Memento Academician Răzvan Theodorescu

Ioan-Aurel Pop, Răzvan Theodorescu – memento	6
Marius Porumb, Academicianul Răzvan Theodorescu	10
Georgeta Filliti, Un aristocrat al spiritului, Răzvan Theodorescu	11
Georgeta Stoica – Patru anotimpuri fără Răzvan Theodorescu	14
Nicolae Bud, Academicianul Răzvan Theodorescu, un strălucit exponent al intelectualității românești	16

Preocupări contemporane

Daniel Dăianu, Poate inteligența artificială (AI) schimba <i>logica economică</i> , poate aduce abundența pentru toți?	19
---	----

Sub cupola Academiei

Ștefan Afloroaei, Ce ar putea să ne spună astăzi scrierile filosofice ale lui Cantemir?,	23
Dumitru Vitcu, „La început a fost Kogălniceanu...” Secvențe din biografia unui geniu politic	30

Conferințele Academiei Române

Mircea Dușu, Trei decenii de Uniune Europeană (1993–2023): O unitate de tradiții și drept, o comunitate de valori, un viitor al solidarității	39
Liviu Franga, Vasile Pârvan – profilul unui savant scriitor sau poezia memoriei (II)	53

Convorbiri

Viitorul trebuie gândit și pregătit cu atenție – academician Florin Gheorghe Filip	57
--	----

Pagini de istorie

Alexandru Porțeanu, 120 de ani de la evenimentele tragice din 24 aprilie 1904, de la Aleșd	63
---	----

Evocare

Magda Stavinschi, Constantin Banu: politică și cultură	66
--	----

In memoriam

Nicolae Manolescu 1939–2024	72
-----------------------------------	----

Cronica vieții academice	73
---------------------------------------	----

Apariții la Editura Academiei	75
--	----

Ghid pentru autori	77
---------------------------------	----

Memento

Memento
Academician
Răzvan Theodorescu

Marți, 20 februarie 2024, ora 11
Aula Academiei Române

Răzvan Theodorescu – *memento**

Acad. Ioan-Aurel Pop
Președintele Academiei Române

După un an de la trecerea în veșnicie, prezența lui Răzvan Theodorescu printre noi și în noi este tot vie. Dar, deși a rămas ceea ce a scris și în vorbit, câte ar mai fi avut să scrie și să ne spună! S-au dus pentru totdeauna tezaurul de cunoștințe, inflexiunile vocii, privirea pătrunzătoare, ascuțimea replicilor, gesturile grăitoare. Precum marii intelectuali din epoca renașterii noastre naționale și din perioada de construcție și de afirmare a statului unitar român modern, academicianul Răzvan Theodorescu a scris și a făcut istorie deopotrivă. Lucrul acesta este foarte rar și este destinat doar aleșilor sorții.

Acad. Răzvan Theodorescu are o adevărată panoplie nobiliară de onoruri și de titluri, de care nu s-a folosit ostentativ aproape niciodată: a fost membru corespondent al Societății Arheologice din Atena (din 1990); Cavaler (din 1997) și Comandor (din 2003) al Ordinului Artelor și Literelor al Republicii Franceze; membru al Academiei de Științe din New York (din 1998); membru

corespondent (din 1998) și titular (din 2002) al Academiei Europene de Științe, Arte și Litere; Mare Ofițer al Ordinului Național pentru Merit (2000); Doctor Honoris Causa al universităților din Oradea (1998), Cluj-Napoca (2001), Timișoara (2002) și Craiova (2002). Cum a ajuns la toate acestea? Mai întâi a reușit să le obțină fiindcă este un cărturar, un căutător de sensuri – cum erau căutătorii de rime și de ritmuri de odinioară, trubadurii – un căutător de sensuri ale vieții de odinioară, ale memoriei colective, ale prezentului oamenilor care au trăit în trecut. În al doilea rând, a fost un estetic, un arbitru al eleganței, un ilustrator al cunoscutului aforism greco-latin *Ars longa vita brevis*.

A publicat sute de lucrări (spre o mie) de istorie, de cultură și civilizație, de artă românească și europeană, în țară și străinătate, la edituri și în periodice de prim plan. Câteva dintre acestea sunt: *Mănăstirea Dragomirna* (1965), *Mănăstirea Bistrița* (1966), *Biserica Stavropoleos* (1967),

*Alocuțiune susținută la sesiunea „Memento Academician Răzvan Theodorescu”
(20 februarie 2024, Aula Academiei Române)

Bizanț, Balcani, Occident, la începuturile culturii medievale românești (Secolele X-XIV), 1974, *Un mileniu de artă la Dunărea de Jos (400-1400)*, 1976, *Itinerarii medievale* (1979), *Piatra celor trei prelați* (1979), *Apel la istorie* (1980), *Civilizația românilor între medieval și modern. Orizontul imaginii (1550-1800)*, 2 vol. (1987), *Drumuri spre ieri* (1992), *900 zile de manipulare* (1994), *Pictura murală moldovenească din secolele XV și XVI* (1995), *Românii și Balcanicii în Civilizația sud-est europeană* (1999), *Puțină istorie* (1999), *Picătura de istorie* (2002). Căutările sale nu s-au îndreptat spre faptele de arme sau spre cele politice, ci spre „edificiile” culturale, dar au reușit să configureze, până la urmă, întregul, civilizația românească în ansamblu, civilizația europeană, ca și interferențele dintre cele două.

Viața de istoric și de cetățean a acad. Răzvan Theodorescu a dobândit pe parcursul câtorva decenii o asemenea relevanță încât s-a confundat cu viața intelectuală a României, a devenit parte a evoluției spirituale a acestui popor, dăătoare de ton pentru scrisul istoric românesc. Răzvan Theodorescu a fost, începând cu ultimul sfert al secolului al XX-lea, o emblemă a școlii istorice românești contemporane. A fost produsul moștenirii sale biologice – s-a afirmat că Theodoresții erau așa de deștepți încât unora le venea greu să creadă că ei sunt români! – dar și al unei generații de profesori ai Facultății de Istorie de la Universitatea din București, cum nu fuseseră nici înainte, pe vremea lui Iorga și nici după, prin anii '80 ai secolului trecut. Se prezenta câteodată ca moldo-valah prin strămoși, sublinia destul de apăsător deosebirea dintre munteni și moldoveni, dar îi avea mereu în minte pe toți românii, pe care îi considera „deștepți”. Vorbea cu dulceața molcomă a graiului moldovenesc, a Moldovei care dăduse atâtea genii culturii românești, de la Cantemir la Iorga și de la Eminescu și Creangă la Sadoveanu și Enescu.

Viața trăită de către acad. Răzvan Theodorescu se confundă cu istoria acestui colț de lume și a acestor oameni tocmai fiindcă nu este vorba despre o viață retrasă și anonimă, ci despre una devenită, aproape de la începuturile sale, publică. Faptul se explică mai întâi prin familia Theodorescu, înrudită cu atâtea familii cunoscute, nu doar românești, ci chiar sud-est europene, cum i-ar fi

plăcut Profesorului să spunem. Deși este vorba de boiernași de țară, proveniți, pe o linie anume, din răzeși – cum precizează protagonistul – și nu de mari boieri și nici de mari intelectuali, membrii săi se mișcau în cercuri elitare subțiri, pe lângă oameni care făcuseră istorie (cum era familia lui Alexandru Ioan Cuza, la conacul de la Ruginoasa). Vine apoi școala secundară, făcută împreună cu oameni de viitor renume și cu dascăli de clasă înaltă. În fine, facultatea de la București întregeste tabloul primei părți a vieții și, cu toate avatarurile sale – mai ales exmatricularea din anii proletcultismului stalinist și trimiterea la „munca de jos” – pregătește pătrunderea într-o elită a spiritului pe care acad. Răzvan Theodorescu nu a mai părăsit-o niciodată. Este impresionantă galeria de dascăli: „Am avut niște profesori extraordinari și am învățat foarte mult; evident citeam și cărți care erau interzise, bibliotecarele mai îmi dădeau, pentru că eram singurul care citea, de pildă, cărți nemțești sau englezești. Și spun acest lucru pentru că, cu timpul, lucrurile s-au adunat, devenisem, evident, un fel de vedetă recunoscută ca atare și în jurul nostru, alături de profesorii străluciți, Emil Condurachi care a fost, cum spun eu, «zâna bună a vieții mele», Ion Nestor cu care mi-am dat licența, Mihai Berza cu care mi-am dat doctoratul, Dionisie Pippidi, Ion Sacerdoțeanu, Ion Ionașcu, Damian Bogdan, era o pleiadă..., efectiv ultima falangă din perioada interbelică!”. Privilegiat între dascăli este, în chip firesc, Emil Condurachi, personalitate emblematică pentru geneza intelectuală și pentru cariera viitorului savant. „Nimeni nu a avut, printre marii noștri profesori, charisma lui Emil Condurachi, savantul care trecea rampa ca nimeni altul din aceeași stirpe – poate numai Grigore Moisil”, spune academicianul în rememorările sale.

Viața tumultuoasă, exmatricularea, reprimierea, munca de cercetător la Institutul de Istoria Artei și colaborarea la „Teleenciclopedia” (începută prin anii 1964-1966 și terminată odată cu pedeapsa venită în urma protestului din 1977) sunt episoade de viață și acum, deopotrivă, episoade de istorie. Răzvan Theodorescu a trăit alături de tot felul de oameni, unii merituosi, valoroși, de care s-a apropiat cu entuziasm, iar alții fără har, fără caracter, fără realizări, ba chiar meschini și fameni. Între cei dintâi, apar adesea în amintirile sale Ion Frunzetti,

Dan Berindei, Virgil Cîndea, Zoe Dumitrescu-Buşulenga. După un astfel de mediu familial, după astfel de profesori şi colaboratori, după munca stăruitoare de specialist şi afirmarea ca intelectual de prim rang, Răzvan Theodorescu a devenit o adevărată forţă a naturii. Îmi amintesc, student fiind, că am primit de citit, ca lectură facultativă la cursul de istorie medievală, cartea sa „Bizanţ, Balcani, Occident ...” şi am rămas impresionat de ideea „coridoarelor culturale”, de demonstrarea latinătăţii noastre bizantine, de relevarea romanităţii răsăritene, de forma zestrei noastre cel puţin duble, venite din acest „afund de Răsărit” şi fertilizate de Occident. Atunci am înţeles mai bine fraza memorabilă a lui Pârvan, azi aproape uitată: „Slăvim pe daci pentru vitejia lor şi-i binecuvântăm pe romanii cuceritori, căci datorită lor ne-am născut noi, miracolul românesc”. Răzvan Theodorescu – după atâta experienţă – ne caracterizează ca popor. Deşi foloseşte o noţiune, să-i zicem, foarte onorabilă şi cu aspect pur ştiinţific – „mentalitate tranzacţională” – ne aduce la realitate: „Noi avem o mentalitate de altă natură, în care nu-şi are loc solidaritatea, foarte individualistă şi foarte amatoare de pertractări. O numesc mentalitate tranzacţională. În câteva cuvinte, aceasta provine din faptul ca am fost singurii, dintre micile popoare ale Europei Centrale şi Răsăritene, care nu am cunoscut desfiinţarea statului. Pentru el am tranzacţionat în permanenţă. Bulgarii, albanezii, grecii, polonezii, ungurii, sârbii, cehii, slovaci şi-au pierdut complet statul şi asta i-a făcut fie luptători împotriva unei puteri străine, fie emigranţi, şi au continuat lupta. Noi n-am fost nici una, nici alta. Românii s-au pus întotdeauna bine cu stăpânul de la Istanbul, am dat peşcheşuri, boierimea noastră s-a scindat pentru a împinge înainte un candidat sau altul, ne-am trimis la moarte fraţi şi surori, taţi şi veri, ne-am împărţit întotdeauna într-un chip dramatic, tranşant. Dar, chiar şi atunci când societatea românească a secolului al XIX-lea şi a primelor decenii din secolul XX era teribil de împărţită şi democraţia abia se înfiripa, exista o anumită inteligenţă, un anumit rafinament al clasei politice şi al oamenilor de cultură care împiedicau excesele”. Partea finală atenuează conţinutul crud al teoriei şi umanizează oarecum comportamentul „tranzacţional” al românilor. Aş

adăuga că la fel a fost şi în Transilvania, unde nu mai aveam ce stat să apărăm şi unde ne-am apărat fiinţa, ca să nu murim fizic. Sârbii au preferat, începând cu Kossovopolje la 1389, să sucombe de câteva ori în istorie. Viitorul va spune cum a fost mai bine, să mori demn ori să trăieşti cu orice preţ. În cazul indivizilor, moartea demnă te face erou (fiindcă are cine să te declare, după moarte, erou), în cazul popoarelor, moartea/ sinuciderea te poate scoate definitiv din scenă (şi nu te mai învie nimeni).

Din „Civilizaţia românilor între medieval şi modern” (1987) am înţeles, înainte de a scrie şi eu cărţi, ce este „prima modernitate românească” şi de ce Evul Mediu românesc se sincronizează aproape cu acela european, în ciuda unor particularităţi şi a unor întârzieri. Student fiind, îmi venea greu să înţeleg nu de ce occidentalii începeau lumea modernă pe la 1450 sau 1500, ci de ce noi prelungeam Evul Mediu până dincolo de Renaştere, în vremea erudiţiei colective şi chiar în Secolul Luminilor până la 1821 ori chiar 1848, în timp ce unii vecini îl îngropau la 1526 sau la 1550. În anii comunismului, când epocile istorice se suprapuneau peste faimoasele „orânduiri social-economice”, Răzvan Theodorescu a frânt cel dintâi dogma, demonstrând că modernitatea noastră se înfiripa pe la 1550-1650. De-atunci – cu argumentele solide date şi sugerate de Răzvan Theodorescu – nu am caracterizat înaintea studenţilor mei Evul Mediu decât ca mileniul „luminos” cuprins de pe la anii 600 până pe la anii 1550-1600. Mai departe, urma „prima modernitate” sau Epoca Modernă timpurie.

Prin urmare, am învăţat lecţiile de istorie ale lui Răzvan Theodorescu demult, de la finele anilor '70 ai secolului trecut, fascinat de cuvântul scris şi de verbul rostit, de verva de la Teleenciclopedia, de la Radio şi de la Televiziune. Apoi, prin 1980, când terminam studiile de istorie la Cluj şi când profesorul meu Pompiliu Teodor m-a luat – semiclandestin – la Bucureşti, la pomenitul Congres Internaţional de Istorie, i-am ascultat pentru prima oară pe viu un discurs: raportul la congres care trebuia prezentat de Emil Condurachi şi care fusese lăsat intenţionat – cu generozitate de părinte spiritual – emulului, elevului, discipolului. De-atunci nu am încetat să mă minunez de conţinut şi de retorică, iar când, în 2001, am avut şansa să

pășesc sub cupola Academiei Române (al cărei membru Răzvan Theodorescu era din 1993), am fost convins că am ajuns și eu în Arcadia. Astfel, m-am bucurat circa două decenii de marea șansă de a-i fi aproape, de a-l asculta direct și tangibil – nu doar când era vorba de istorie – și nu încetez să-mi exprim spre amintirea Domniei Sale, în adâncul meu și în public, admirația.

Față de clasa politică a fost aspru și drept în același timp. Spunea că România a avut trei proiecte mari de țară: unul la Unirea din 1859, altul la Independența din 1877 și altul la Unirea din 1918. Ele s-au îndeplinit fiindcă românii au avut atunci în frunte oameni de stat și nu simpli oameni politici. Întrebat care ar fi diferența dintre aceste două tipuri, a răspuns fără ezitare: oamenii de stat se gândesc mereu la viitorul țării, pe când oamenii politici se gândesc doar la viitoarele alegeri. Azi – a adăugat – nu mai avem oameni de stat și, uneori, nici măcar oameni politici. De aici ar proveni lipsa de încredere a poporului român în clasa politică, în instituțiile politice ale statului.

A înțeles admirabil Ardealul, cu bunele și cu relele sale. A avut cuvinte calde despre școala istorică de la Cluj și despre marii istorici ai Transilvaniei. Sub căldură se vede însă realismul, judecata dreaptă și cumpătată. Evocările sale nu sunt exclusiv luminoase sau exclusiv întunecate, ci pline de nuanțe, ca viața. În acest sens, sunt de

remarcat figurile lui Constantin Daicoviciu și Ștefan Pascu, pe care îi are în suflet, nu-i judecă, în schimb îi înțelege. Savantul nu i-a condamnat niciodată pe oameni numai fiindcă au trăit sub regimul comunist, cum se întâmplă adesea azi, ca și cum ne-am alege noi înșine epocile în care vrem să venim pe lume. Și mai are un mare merit uman: nu a uitat niciodată fapta bună, iar pentru fapta bună a iertat câte o rățacire, câte o răutate, câte o meschinărie, rămânând mereu loial ideilor sale și oamenilor prețuiți și prețuitori. Firește, Răzvan Theodorescu a avut și critici pânditori. Faptul că Răzvan Theodorescu a fost și criticat pentru opțiunile sale de viață (nu pentru operă) arată că domnia-sa a fost viu, important și, pentru unii, chiar temut. Viața nu l-a iertat deloc și l-a supus unor încercări teribile, chiar și în anii din urmă. De regulă însă – ca în marile drame ale omului și ale omenirii – loviturile l-au propulsat din rău înspre bine, ca și cum Dumnezeu l-ar fi așezat deja între privilegiații lumii, între dreptii Săi. A fost, indubitabil, un ales al sorții, un mare intelectual, un mare istoric, un mare savant care a primit învoirea să se înfrupte din ambrozie și nectar și care a ajuns să simtă cu mintea și inima Câmpiile Elizee. A scris și a făcut istorie, ceea ce nu este puțin lucru și ceea ce îl plasează fără greș în galeria coloanelor care susțin această națiune.

Academicianul Răzvan Theodorescu — un savant pentru eternitate*

Acad. **Marius Porumb**

Se împlinește un an de la plecarea la cele veșnice a savantului și academicianului Răzvan Theodorescu, strălucită personalitate științifică și culturală, cu o bogată și multilaterală activitate în domeniul istoriei culturii și istoriei de artă. Cariera științifică și-a început-o în 1963 în cadrul Institutului de Istoria Artei al Academiei Române din București, unde a activat în calitate de cercetător științific și de director adjunct științific. În 1972 și-a susținut teza de doctorat intitulată *Elemente culturale bizantine, balcanice și occidentale la începuturile culturii medievale românești în sec. X-XIV*. În 1987 Răzvan Theodorescu a devenit conferențiar asociat la Institutul de Arte Plastice Nicolae Grigorescu, devenit ulterior Universitatea Națională de Arte din București, unde din 1990 a fost profesor titular, ținând cursuri de artă medievală europeană, de tipologia artei sud-est europene și istoria civilizației europene.

Personalitate marcantă, cu o vastă activitate științifică, didactică și culturală, Răzvan Theodorescu a fost între 1990 și 1992 președinte al Radioteleviziunii Române, iar între 1992-2000 a fost membru al Consiliului Național al Audiovizualului. Între 2000-2004 a fost în Parlamentul României, senator de Iași, și Ministrul Culturii și Cultelor, iar între 2004-2008 senator de Botoșani.

La 12 noiembrie 1993, împreună cu regretatul nostru coleg, am fost aleși de Adunarea generală a Academiei Române membri ai înaltului for academic, ceea ce ulterior a însemnat o benefică și amplă colaborare.

Din această perioadă ne amintim de vizita la Cetatea Călnic a ministrului Culturii acad. Răzvan Theodorescu, precum și de colaborarea noastră

fructuoasă în cadrul Comisiei Naționale a Monumentelor Istorice, al cărei președinte devenisem. Ne gândim mereu cu sentimente de recunoștință la acad. Răzvan Theodorescu pentru permanenta și buna noastră colaborare, pentru sprijinul de-a lungul anilor acordat Institutului de Arheologie și Istoria Artei al Academiei Române din Cluj Napoca.

Am coordonat împreună monumentalul tratat *Arta din România* (vol. I-II), apărut la Editura Academiei Române & Editura Mega din Cluj Napoca, având 40 de autori, cei mai importanți cercetători ai domeniului. Această monumentală realizare este o performanță națională, fiind prima sinteză a evoluției artistice din România în care este înfățișat fenomenul artistic din preistorie în contemporaneitate.

Clujul universitar și academic a beneficiat de sprijinul acad. Răzvan Theodorescu, vicepreședinte al Academiei Române, prezența sa fiind așteptată cu entuziasm și bucurie, sprijinul și colaborarea savantului fiind primite cu recunoștință și admirație.

Academicianul Răzvan Theodorescu, prin monumentală sa operă științifică și culturală, prin contribuția majoră la protejarea și salvagardarea Patrimoniului Cultural Național, prin excepționala activitatea didactică, în calitate de profesor universitar și conducător de doctorate, dar și prin prezența sa activă în diverse foruri naționale și internaționale, la un an de la înveșnicirea sa, rămâne în memoria noastră ca o luminoasă imagine a savantului patriot, iubitor de țară și de neam.

Fie-i memoria binecuvântată !

*Alocuțiune susținută la sesiunea „Memento Academician Răzvan Theodorescu”
(20 februarie 2024, Aula Academiei Române)

Un aristocrat al spiritului, Răzvan Theodorescu*

Georgeta Filitti

Membru de onoare al Academiei Române

O sintagmă general acceptată afirmă că toți oamenii se nasc egali. Lucrul e adevărat dar se și departajează rapid. Buna plămadă biologică, mediul favorabil, unde educația se face neîntrerupt, șansele apărute de-a lungul vieții fac să apară elitele.

„Liftă moldo-valahă”, după propria mărturisire, cu conexiuni de răzeși moldoveni, baroni austrieci, medici sârbi, armeni îmburgheziți și cu nume țigănesc sugerat de familia prietenă a filosofului Nae Ionescu, Răzvan Theodorescu este produsul unui mediu de o uimitoare expresivitate. Ceea ce l-a singularizat față de restul contemporanilor a fost adaptabilitatea și orientarea timpurie către istoria artei medievale românești în context european.

Apetitul pentru învățătură, pasiunea pentru însușirea limbilor străine, bucuria petrecerii unui timp nesfârșit în biblioteci sau arhive (pe care și-a îngăduit-o exemplar din facultate până în ajunul dispariției) au creionat o personalitate către care cei din jur au privit uimiți, îmbinând respectul cu invidia. Dincolo de calitățile native, mediul în care a evoluat adolescentul RTh a fost hotărâtor pentru formarea sa: biblioteci la tot pasul, atmosfera rafinată a unor moșii, chiar dacă în decădere imediat după război, vacanțe la cutare unchi doctor, vorbitul ostentativ doar în franceză cu o mătușă de obârșie elvețiană l-au modelat într-un fel atipic pentru ce se făurea în anii constrângători postbelici. Este evident că atunci s-a consolidat o trăsătură de caracter fermecătoare a viitorului savant și în același timp nu tocmai des întâlnită

printre noi: lipsa ranchiunei, a dușmăniei. De-a lungul îndelungatei noastre prietenii l-am auzit comentând faptele, vorbele, scrierile multor oameni; a făcut-o totdeauna ponderat, cu îngăduință, ușor ironic. Ne-am contrazis adesea dar R. n-a pus niciodată patimă în replicile sale. Aceasta rămâne o trăsătură definitorie a omului superior.

Între studenți resemnați și alții oportuniști, transformați în vajnici activiști, el și-a văzut liniștit de studii, acumulând sistematic cunoștințe într-o formă care îi încânta pe profesori. Poate puțin exaltat, a socotit pleiada de dascăli care l-au îndrumat (E. Condurachi, I. Nestor, A. Oțetea) ca fiind unică în istoria învățământului nostru. Pe de altă parte, a fost o șansă formidabilă pentru noi cei care ne școleam în anii 1955-1960 să urmărim cursurile unor maeștri autentici. RTh nu a părut nicio clipă șoarece de bibliotecă. Dimpotrivă. Student eminent, el și-a îngăduit și acea formă ludică de ironizare a ignoranței asistenților și conferențiarilor Facultății de Istorie, inventând personaje istorice ce se cereau puse în evidență. Conjugate cu datele infamante din punct de vedere comunist din dosarul de cadre – origine burghezo-moșierească – faptele se cereau exemplar pedepsite, într-o vreme când epurările erau la ordinea zilei. Exmatriculat din Facultatea de Istorie, RTh a trebuit să îndure asprimită înțelepciunii de fierar betonist. I-au sărit în ajutor îndrumătorii săi, în primul rând profesorul Emil Condurachi. Reprimit în facultate și repartizat la Institutul de Istoria Artei al Academiei, el și-a luat zborul.

*Alocuțiune susținută la sesiunea „Memento Academician Răzvan Theodorescu”
(20 februarie 2024, Aula Academiei Române)

Răstimpul 1945-1989 e un amestec fascinant, adesea incredibil, de fapte oribile și de întâmplări surprinzătoare și cel pomenit azi a fost produsul prin excelență al acelor vremi. Cum? Venind din lumea „foștilor”, prin urmare potențial dușman al noii orânduiri, pedepsit îngrozitor, este totuși recuperat de una din căpeteniile acesteia. Intuiție benefică de o parte, unică soluție salvatoare de alta – greu de spus.

Oricum, ieșit dintr-o societate respectuoasă față de proprietate, unde lupta politică nu presupunea exterminarea fizică, RTh a ajuns comunist convins. Opțiunea, în cazul lui, se cere amendată. A făcut-o după o matură chibzuială și și-a menținut-o toată viața, cu riscul de a-și înstrăina mulți prieteni. De ce? Pentru că el a considerat primordială în viață posibilitatea de a lucra, de a se împlini ca cercetător. Or, în ceasuri de restriște te faci frate cu Dracul ca să treci puntea... Aici s-a întâmplat un lucru extraordinar: foamea autorităților comuniste după relații cu Occidentul era o stare de nepotolit iar însoțirea unei adevărate pleiade de oameni de știință occidentali veniți în spațiile culturale ale țării, combinată cu ceea ce el singur a numit a fi „entuziasmul intelectual” al unor specialiști față de felul impecabil în care se specializase în tainele istoriei artei, l-au propulsat între aleși, i-au consolidat o dată în plus statutul. Așa se face că la absolvirea facultății, patru

instituții l-au solicitat. Când a ales Institutul de Istoria Artei al Academiei, s-a produs, după propria simțire, „momentul său astral”. A urmat o cascadă de studii circumscrise mileniului IV-XIV, din punct de vedere al artei. Esența lor se regăsește în sintezele *Bizanț, Balcani, Occident la începuturile culturii medievale românești (secolele X-XIV)*, 1974, mai apoi în *Un mileniu de artă la Dunărea de Jos (400-1400)*, 1976. În fine, ceea ce a rămas ca o încununare a carierei acestui intelectual fără pereche, *Tipologie și ideologie în arta medievală a Europei Răsăritene* (curs universitar).

A devenit astfel părintele a două teorii, astăzi general acceptate, privind coridoarele culturale și mentalitatea tranzacțională.

A avut posibilitatea să se specializeze în Franța, să participe la nenumărate întâlniri științifice internaționale, să scrie frecvent în acest idiom universal încât, alături de alți câțiva români, RTh a pus România pe harta lumii cum puțini înaintași o făcuseră. E un fapt incontestabil.

Urmărindu-i parcursul public, cu referire specială la cel academic și cel guvernamental, constăți o dezarmantă sinceritate. Să faci parte din organisme de asemenea dimensiune și să le caracterizezi în termeni potriviți celor general vehiculați nu e puțin lucru. „Haosul organizat” din institutele Academiei a fost clamat explicit de el,

la fel laudele pentru un prim ministru contestat de mai toți românii. Asta l-a făcut, ca ministru în formațiunea cu pricina, să spună că de ar fi candidat la președinția țării, abia de l-ar fi ales „două scări de bloc”. Încă o dată se dovedește că autoironia trădează omul superior, puternic, conștient de valoarea lui intrinsecă. La fel curajul de a susține perimarea, la un moment dat, a Uniunii Europene, convingerea că noi, vrem nu vrem, aparținem ca mentalitate lumii răsăriteano-asiatică, nu celei occidentale. În fine, cum observam și mai sus, încrederea transformată uneori în prietenie, față de persoane privite cu rezervă de marele public, l-a deosebit mereu pe RTh de contemporanii săi. S-a exprimat cu franchețe, risc asumat și așteptare răbdurie de a-și vedea confirmate părerile.

Chiar la o introspecție superficială constatăm că o trăsătură reprobabilă a românilor e vrajba. Prea adesea gândim sau acționăm resentimentar. Lui RTh nu i se poate reproșa așa ceva și argumentul cel mai trainic îl oferă comportamentul său ca vice președinte al Academiei unde, trecând peste aprehensiuni personale, a susținut intrarea unor persoane în înaltul for cultural pe criteriul unic al valorii.

Fără a-i fi apologeti, trebuie admis că prestația sa internațională, judecățile de valoare cu privire la soarta unor monumente, în perioada când a fost factor decizional în materie culturală,

au devenit o realitate de neocolit. Dar slăbiciunile, subiectivismul, adesea încăpățânarea și nu de puține ori infatuarea și-au spus cuvântul în felul lui de a fi în public. Fiind prietenă cu el și deopotrivă cu Neagu Djuvara, n-am reușit să-i adun vreodată la aceeași masă spre a se desluși. Marea tristețe a celui desțărât a fost refuzul obstinant al lui Răzvan de a discuta, mărginindu-se de a-l eticheta ca „pitoresc”. De fapt, și unul și altul lucrau în același spirit cartesian de filtrare prin propria gândire a unui număr impresionant de argumente ce contribuiau la făurirea unei noi teorii. Puțini istorici au beneficiat ca RTh, spre sfârșitul vieții, de o formă de confesiune publică plină de bonomie, ca cea adunată în paginile îngrijite de Narcis Dorin Ion, în volumul *Despre cultura de ieri și românii de azi*. Îl admiră, îl contestă, îi acceptă argumentele, află de curajul nebunesc avut în 1985, și nu numai, de a contesta distrugerile Bucureștiului ordonate de cuplul prezidențial, de mentori (Ion Frunzetti, Emil Lăzărescu), prieteni, cunoștințe, opozanți, de momentul „de zenit” când a condus Televiziunea Română, încorsetarea de la Ministerul Culturii când era „doar ministru într-un guvern”. Totul respiră civilitate, motivație, cunoaștere, încât ajungi să-i înțelegi modul de viață, să înțelegi că ai avut în față un membru al prețioasei, împuținatei dar mereu prezentei în societatea noastră, elite intelectuale.

Patru anotimpuri fără Răzvan Theodorescu*

Georgeta Stoica

Membru de onoare al Academiei Române

Stimate colege,

Stimați colegi,

Doamnelor și domnilor,

Fugit irreparabile tempus – Timpul zboară fără să se mai întoarcă! A spus-o Vergiliu, ca un îndemn care a străbătut veacurile, îndemnându-ne pe fiecare dintre noi la reflecție.

Astăzi, acest dicton este reverberant, când avem trista ocazie de a evoca personalitatea lui Răzvan Theodorescu.

Știm cu toții cine a fost: un prieten, reputat specialist, personalitate de renume mondial care prin activitatea sa a îmbogățit tezaurul nostru de cunoaștere privind arta și istoria României.

Mi-a fost foarte greu să aștern câteva gânduri pe hârtie. Și în timp ce reflectam, am realizat că de la ultima mea conversație cu acad. Răzvan Theodorescu au trecut patru anotimpuri. Veți spune cu toții că au trecut în zbor cele patru anotimpuri ale unui an. Așa este. Însă, poate că timpul care a zburat ireversibil peste noi toți în ultimul an, scurs de la Marea sa Plecare se poate condensa și altfel. În altfel de anotimpuri: în acele anotimpuri interioare în care intensitatea trăirilor, amintirilor sau umbrelor fugare ale unui gând ne fac ochii să se umezească.

Așadar, astăzi vă voi povesti despre cele patru anotimpuri interioare scurse de la Marea Plecare a prietenului și distinsului coleg Răzvan Theodorescu.

Primul anotimp care m-a străbătut după plecarea sa a fost **Anotimpul Tristeții**. Nu pot să nu trăiesc un sentiment profund de tristețe, gândindu-mă la dispariția sa prematură, întrucât în

opinia mea, mai înainte de a fi un mare specialist, Răzvan Theodorescu a fost un om de o mare omenie, caracterizat printr-o mare sensibilitate și imensă cultură, un intelectual de elită. Cu toate că viața nu l-a ferit de unele dintre cele mai mari necazuri, existența sa a fost dominată de echilibru și a adus armonie în jur datorită diplomației și rațiunii care l-au caracterizat.

La un an de la dispariția sa nu putem să nu constatăm că cele două calități sunt din ce în ce mai rar întâlnite în jurul nostru iar pierderea unei astfel de personalități nu face decât să lase societatea românească mai săracă și mai vulnerabilă în fața imposturii și a exceselor de orice natură.

Al doilea anotimp în care Timpul se condensează de la Marea sa Plecare este Anotimpul Evocării.

Pe Răzvan Theodorescu l-au evocat și antevorbitorii mei. Dar am să o fac și eu, întrucât nu este niciodată prea mult sau de prisos să evocăm această personalitate a României, care a știut într-un mod unic să reprezinte cu cinste Cultura, Istoria și Arta Românească pretutindeni în lume, indiferent că a făcut-o din poziția de Profesor, Ministru al Culturii, conducător al Televiziunii Române sau vicepreședinte al Academiei Române. În fiecare dintre instituțiile prin care a trecut a adus un suflu nou și a fost deschizător de drumuri.

Sunt convinsă că primul gând care ne vine în minte tuturor se duce către opera sa destinată specialiștilor și elitelor intelectuale de prim rang. Însă acad. Răzvan Theodorescu a fost mult mai mult decât atât. Pe domnia-sa îl cunoștea o țară întreagă, până la cel mai îndepărtat cătun de la

*Alocuțiune susținută la sesiunea „Memento Academician Răzvan Theodorescu”
(20 februarie 2024, Aula Academiei Române)

documentarele realizate în cadrul emisiunii Tele-enciclopedia. Astfel, a contribuit în mod direct la educația în masă a populației, aducând cunoaștere în fiecare casă, oricât de modestă sau de privilegiată. A făcut acest lucru printr-un efort uriaș de documentare, dublat de o mare capacitate de sinteză, astfel încât mesajul său să fie pe înțelesul tuturor, indiferent de nivelul de educație. Într-o epocă fără internet, Google sau Wikipedia, Răzvan Theodorescu a fost deschizător de drumuri. Astăzi dai un click și afli tot. Atunci când Răzvan Theodorescu se documenta pentru Teleenciclopedia nu exista nimic din toate acestea, iar accesul la informație era extrem de îngreunat pentru nespecialiști. Așadar, ca să devii o enciclopedie vie, așa cum era el, trebuia să ai o inteligență scriitoare, tenacitate, dragoste pentru domeniu și dorința de a împărtăși această știință celorlalți într-un limbaj pe înțelesul tuturor. Răzvan Theodorescu a avut toate aceste calități și va rămâne pentru totdeauna un reper de cunoaștere.

Însă, mai presus de toate, Răzvan Theodorescu a fost un mare Cercetător, intrând în Pantheonul Culturii Române ca un mare erudit slujitor și credincios în Eternitate al Artei și Istoriei României. Pe parcursul întregii sale vieți, acest intelectual de mare clasă a formulat teorii îndrăznețe, revoluționare, care au schimbat perspectiva asupra înțelegerii unor fapte istorice. Și fără îndoială, la baza acestora a stat marea sa cultură, reflectată în nenumăratele volume lăsate moștenire, opera sa devenind la rândul său izvor de cunoaștere pentru generațiile care vor urma. Nu am să trec mai departe fără a menționa de exemplu teoria mentalității tranzacționale a popo-

rului român care ne-a conferit forța de a trece prin veacuri, având drept rezultat păstrarea identității naționale. Nu în ultimul rând, Profesorul și Academicianul Răzvan Theodorescu a format o înaltă școală de specialiști care continuă explorarea domeniilor nou deschise de acesta. Prin urmare, din această perspectivă putem considera că marele om de cultură ne-a lăsat o moștenire de prim rang care va continua să reverbereze în cultura română prin munca discipolilor săi.

Al treilea anotimp scurs de la plecarea sa se poate numi **Anotimpul Nostalgiei**. Este un anotimp extrem de personal, aparținând fiecăruia dintre cei care l-au cunoscut, mai îndeaproape sau doar în calitățile sale oficiale. Căldura gesturilor sale, modul foarte personal în care își trata colaboratorii, modul extraordinar în care își ținea cursurile în fața studenților, timbrul vocii sale, felul în care grăia, toate acestea ne fac să ne fie dor să îl mai ascultăm, să îl mai vedem, să ne bucurăm de prezența sa. Dar ... *Fugit irreparabile tempus*. Nu ne rămâne decât să ne bucurăm la gândul că l-am cunoscut și că într-un colț ascuns de suflet păstrăm nostalgia acelor vremuri.

Și am ajuns la ultimul anotimp, **Anotimpul Eternității**. Mă uit cu tristețe în urmă și la fel ca și dumneavoastră, astăzi comemorăm un an de la trecerea sa în neființă. De un an distinsul nostru coleg și prieten a intrat în Anotimpul Eternității. Răzvan Theodorescu va rămâne mereu printre noi prin opera sa, prin tot ceea ce a făcut pentru monumentele istorice și de artă din România, pentru educație și pentru fiecare dintre noi cei care l-am cunoscut. Dumnezeu să îl odihnească în Pace!

Academicianul Răzvan Theodorescu, un strălucit exponent al intelectualității românești

Nicolae Bud*

Am fost inspirat în demersul meu publicistic de titlul unei comunicări științifice prezentate în Aula Academiei Române, prin care era definită personalitatea complexă a academicianului Răzvan Theodorescu, imposibil de cuprins în câteva cuvinte. La împlinirea unui an de la trecerea în eternitate a celui omagiat, titlurile comunicărilor prezentate s-au referit la unele unele dintre laturile activității celui dispărut, astfel încât, într-un tablou unitar, au evocat savantul, cercetătorul, publicistul, autorul de emisiuni audiovizuale, de documentare artistice, omul politic (ministru, deputat), creatorul de școală în domeniile artei și arhitecturii și, nu în ultimul rând, cetățeanul, permanent deschis dialogului, solicitărilor frecvente la dezbateri, la lansări de carte, la reuniuni colegiale, prietenești.

A fost, în toate împrejurările la care am fost de față, o persoană, o personalitate fermecătoare, un spirit ales, simplu, deschis, fără „ștaif” afișat de unii care nici măcar nu se ridicau până la glezna celui omagiat. Am ascultat cu atenție, cu un interes deosebit expunerile celor care au amintiri de neuitat despre viața și activitatea celui comemorat, cuvântul de deschidere al acad. **Ioan-Aurel Pop**, președintele Academiei Române, precum și comunicările acad. **Ioan Dumitrache**, secretarul general al Academiei (*Răzvan Theodorescu – profesor și distins cercetător*), acad. **Marius Porumb**, directorul Institutului de Arheologie și Istoria Artei – Filiala Cluj-Napoca (*Răzvan Theodorescu – un savant pentru eternitate*), prof. dr. **Georgeta Filitti**, membru de onoare al

Academiei Române (*Un aristocrat al spiritului – Răzvan Theodorescu*), prof. dr. **Georgeta Stoica**, membru de onoare al Academiei Române (*Patru anotimpuri fără academicianul Răzvan Theodorescu*), **Ionuț Vulpescu**, deputat, fost ministru al Culturii (*Avangarda (ne)știută a lui Răzvan Theodorescu, istorii, politici, culturi*), prof. univ. dr. **Ioan Opriș** (*Savantul Răzvan Theodorescu. Concepție și viziune culturală*). Lucrările sesiunii au fost moderate de acad. **Sabina Ispas**, președintele Secției de Arte, Arhitectură și Audiovizual.

Cu prilejul comemorării, în Sala „Theodor Pallady”, din Biblioteca Academiei Române, s-a deschis expoziția „Remember academician Răzvan Theodorescu”. Au luat cuvântul prof. ing. **Nicolae Noica**, membru de onoare al Academiei Române, directorul general al Bibliotecii Academiei, și dr. **Adrian-Silvan Ionescu**, directorul Institutului de Istoria Artei „George Oprescu”, care a prezentat alocuțiunea intitulată *Răzvan Theodorescu – mentorul*.

La toate evocările menționate s-au adăugat gândurile, propriile amintiri, momentele de neuitat, pe care autorul acestui articol le-a trăit împreună cu acad. Răzvan Theodorescu. I-am fost gazdă, deopotrivă, în ținutul de legendă al Maramureșului și în alte zone ale țării, inclusiv în Capitală, în calitate de organizator al unor manifestări cultural-științifice la care personalitatea academicianului Răzvan Theodorescu a strălucit, așa cum mii și mii de concetățeni au avut prilejul să constate direct, „pe viu”, la evenimente în care

* Doctor în economie și doctor în inginerie, consilier al președintelui Grupului de firme „Astra”, membru asociat al Academiei de Științe Tehnice din România (ASTR), Secția ingineria petrolului, minelor și geonomiei

în prim-plan s-a situat totdeauna inconfundabila personalitate a celui care a fost omagiat în Aula și la Biblioteca Academiei Române, acad. Răzvan Theodorescu.

De fiecare dată, când am avut bucuria de a-l întâlni personal, în apariții publice ori prin scrieri, domnul Răzvan Theodorescu mă emoționa, și asta deoarece domnia-sa avea această proprietate, de a dezvolta un câmp magnetic, în stare să ne facă să devenim atenți, să ne imprime datoria de a-l urmări în ce gândește, în ce spune, și de a-i deveni solidari. Academicianul Răzvan Theodorescu, de când îl știu, m-a convins că avea ce spune și merita ascultat. O fac de-un amar de ani și nu ascund faptul acesta, că totdeauna sunt pregătit să valorific pentru mine această șansă, notând ca un școlar cu ghiozdanul pe genunchi zicerile domniei-sale, spre care privesc precum mă știu din fragedă pruncie, urmărind din banca rezervată mie, în diverse localuri de școală primară, gimnazială, liceală ori universitară. Am privit de când mă știu spre dascălul de la catedră, mereu spre acel pol magnetic de care e în interesul tău să nu te desparți niciodată și eu rămân atașat acestui crez.

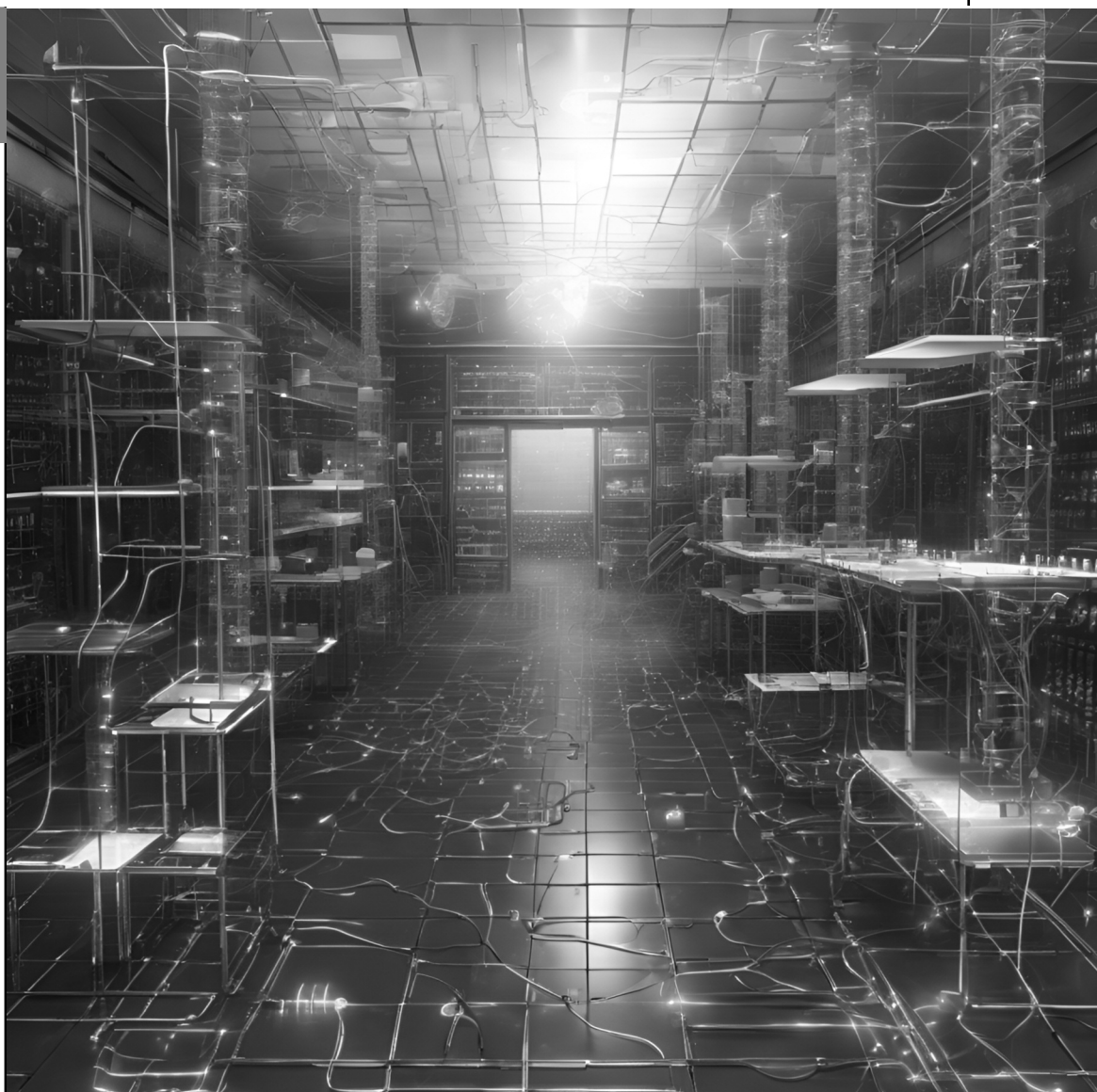
Sunt impresionat de câte lucruri a reușit într-o viață de om. Viață, care a avut de grijă să-i coloreze existența cu de toate, ca și cum un campion olimpic la indiferent ce probă n-ar fi avertizat la un moment dat că drumul spre podium nu este neapărat lipsit de accidente de traseu. Elev strălucit, a intrat la facultate fără emoții, dar a intervenit la un moment dat o bătaie de clopot avertizoare. A fost dat afară din facultate fără a-i da cineva explicații, în afara unor slogane de sezon. Academicianul de mai apoi a devenit, prin bunăvoința anotimpului în care trăia, fierar-beto-

nist pe șantierele patriei. Ceva mă face să cred că a simțit întotdeauna efectul binefăcător al gerurilor din șantierele acelor vremuri. A revenit în facultate, și-a terminat studiile, a lucrat ani și ani la Institutul de Istoria Artei, condus de un renumit expert al mijlocului de veac trecut, acad. George Oprescu. Între modelele acestei perioade se înscrie cu siguranță maestrul Ion Frunzetti, pe care îl va evoca cu evlavie – cu religiozitate, așa zice – în atâtea rânduri. A urcat la catedră la Academia de Arte din București. A fost dat afară, ca și cum n-ar fi avut ce căuta acolo. Deranja atitudinea civică și pe deplin responsabilă a profesorului în fața potențailor vremii. Eu l-am cunoscut pe profesorul Răzvan Theodorescu, cel de după decembrie 1989, rechemat la catedră și ales rector al prestigioasei Școli Superioare de Artă din capitala țării, instalat în fruntea Radioteleviziunii naționale, într-un moment în care orice decizie putea atrage revolte în piața publică. Apoi, ales membru al Academiei Române, ca președinte al uneia dintre secțiunile sale, a desfășurat o activitate laborioasă, unanim apreciată.

A fost un nume în societatea românească, ca intelectual, ca truditore de marcă în cercetarea academică, ca generator de idei de valoare în numeroase domenii ale timpului pe care îl trăim. M-am simțit onorat că domnul academician a acceptat să vină la noi acasă, în Maramureș, la mine în sat – Dăneștii Chioarului, pentru a ne vedea, a ne saluta și a ne asculta, dar peste toate, pentru a ne da posibilitatea de a-i urmări gândurile, ideile, intențiile de acțiune. Prin deseale întâlniri cu domnia-sa, clipa mea de viață a devenit mai rotundă, mai bogată, mai frumoasă. Îl voi purta pentru eternitate în inima și în gândurile mele.

Preocupări contemporane

ACADEMICA 2024

Poate inteligența artificială (AI) schimba *logica economică*, poate aduce *abundența* pentru toți?

Acad. **Daniel Dăianu**

Dezbaterile privind inteligența artificială (AI) s-au intensificat mult în anii ultimi. Guvernul Marii Britanii a organizat o conferință la nivel înalt pe această temă, recent. Oficiali de top ai UE și ai SUA au AI între teme de acțiune prioritare. Voci proeminente din Silicon Valley, din companii cu alonja mare, sunt angajate în această dezbatere. În Asia, AI este în atenție centrală. La reuniunea anuală a Academiei Europene de anul trecut și la care am participat, discursul inaugural al profesorului Helga Nowotny și alte prelegeri au avut ca temă AI. Sunt salutate beneficii ale AI, dar există și îngrijorări privind efecte nocive ale IA, scăpării ei posibile de sub control. Poate IA să fie reglementată fără a descuraja inovația? Ar putea AI să rezolve necorelări între nevoi și resurse în mod durabil, să aducă *abundența*? Această dezbatere este cu atât mai relevantă în condițiile în care șocurile adverse mari din ultimii ani au perturbat viața oamenilor, au produs o criză a „costului vieții”, cu efecte în evoluții politice. Rândurile de mai jos merg în siajul textului meu „Se întoarce știința tristeții?” (Hotnews, 19 mai 2022)

I

Se poate vorbi despre *abundența* de bunuri și servicii în societate? Întrebarea este de judecat dat fiind că, în accepția consacrată, știința economică examinează dinamica nevoilor (individuale și colective) în raport cu resursele disponibile. Piețele reglează raportul între cerere și ofertă de bunuri și servicii prin „prețuri de echilibru” – care sunt influențate de dezechilibre ce depind de ciclurile economice, șocurile ce dereglează lanțuri de aprovizionare, politici ce stimulează consumul în mod nesustenabil. Dar „prețuri de echilibru” pot escamota discrepanțe mari între venituri, puteri de cumpărare și averi ale persoanelor individuale, în distribuția forței

economice/financiare pe piețe, cu reflexe (prin grupuri de interese mai mult sau mai puțin evidente) în viața politică – ce poate însemna și capturarea deciziilor publice. Stări aparent de echilibru pot fi „precare”, fragile. De aici s-au născut politici publice care să caute să asigure, în societăți ce prețuiesc criteriile de moralitate și echitate, „șanse egale” și care să încerce să evite, atenueze, crize economice și sociale de amploare. Legislația anti-trust are origini în această preocupare, ca și sistemul de separare a puterilor în stat (în democrații), de reglementări care să prevină abuzuri flagrante în viața economică și politică, inclusiv suprafinanciarizarea economiilor. Nu întâmplător există o discuție privind nevoia de a face economia să funcționeze în beneficiul cât mai multor cetățeni (vezi și Robert Reich, „Saving capitalism for the many, not the very few”, 2016; Martin Wolf, „The crisis of democratic capitalism”, 2023). Și există dezechilibre între economii, ce sunt ilustrate de balanțe comerciale diferite și care exprimă decalaje de competitivitate.

Economia a fost numită „știință a tristeții” (dismal science) cu mult timp în urmă. Acest termen datează din secolul al XIX-lea, în scrierile controversate ale lui Thomas Carlyle și în gânduri ale lui Thomas Malthus privind resursele disponibile în raport cu dinamica populației – o temă resuscitată de Clubul de la Roma cu aproximativ jumătate de secol în urmă și de raportul Stern Review în 2007. Și Nicolas Georgescu Roegen, economist de frunte originar din România, a analizat problematica relației între resurse și dinamica economiilor. Schimbările climatice au accentuat preocupările față de relația între resurse și nevoile umane. Rezerve față de această terminologie pot rezulta din senzația că aceasta ar fi excesiv de pesimistă, că nu este potrivit să comparăm actualul

progres științific-tehnologic, dezvoltarea inteligenței artificiale, cu revoluția industrială din secolul XIX; că acel secol este foarte diferit de lumea contemporană, care a scos sute de milioane de oameni în afara Europei și a Americii de Nord din sărăcie abjectă. Am în vedere aici Asia, în special. În plus, nomenclatorul de bunuri și servicii din lumea de azi este diferit de, să zicem, cel de acum mai bine de 100 de ani (nu mai vorbim de calitate).

Pe de altă parte, sentimente și aspirații, bucurii și griji au rădăcini în viața reală a oamenilor, în legăturile lor sociale, economice și culturale, în modul în care autoritățile publice răspund nevoilor publice de bază – acestea din urmă derivând din situații de viață concrete. Totodată, oamenii folosesc repere colective și preferințe individuale în a exprima dorințe, cereri concrete.

Trebuie remarcat că tehnologiile noi nu îmbunătățesc mijloacele de trai ale oamenilor în mod egal, în mod automat. De exemplu, telefoanele inteligente (smart phones) pot deschide accesul la informații pentru numeroși cetățeni, dar nu asigură accesul la civilizație, la șanse egale, pentru toți. În Africa, de pildă, peste 3/4 din populația continentului utilizează telefoane mobile, dar progresul economic este în general foarte limitat, sărăcia este endemică. Mai mult, pandemia de Covid și schimbările climatice, acestea din urmă văzute drept o amenințare existențială, aduc în atenție posibilitatea unor lumi distopice. Martin Weitzman, cu a sa „teoremă a catastrofei” (Dismal theorem, 2011), conturează un scenariu potrivit căruia nu am avea resurse (capacitate tehnologică) să evităm modificări extreme ale mediului înconjurător (fiindcă ar trebui să alocăm tot mai mult din resursele pe care le avem în prezent pentru a salva generații viitoare – un trade-off foarte greu de admis de cei mai mulți oameni). Cu referire la istoricul Karl Wittfogel, am vorbit despre spectrul unor „societăți hidraulice” dacă efectele rele ale schimbărilor climatice nu ar fi combătute cu eficacitate (Hotnews, 18 martie 2021). Chestiunea distribuției resurselor intergeneraționale este greu de abordat și rezolvat, iar schimbarea climatică o acutizează. O asemenea constatare nu trebuie să conducă la concluzia că „scapă cine poate”. În politici publice deciziile se iau și în condiții de incertitudini extreme, pe

baza unor evaluări cost-beneficiu, fie ele cu mari aproximații.

II

Inteligența artificială, dincolo de beneficiile indiscutabile, este văzută de nu puțini specialiști ca o amenințare existențială, în sensul că ar putea depăși abilitățile cognitive și inventive ale oamenilor. În consecință, AI ar putea domina oamenii și le-ar amenința existența. AI este văzută și ca mijloc de a amplifica capacitățile militare (vezi și Steven Feldstein, „AI in war: can advanced military technologies be tamed before it is too late?”, Bulletin of the Atomic Scientists, 11 ianuarie 2014). Se poate face aici o analogie cu energia nucleară, cu proliferarea armelor atomice. De aceea, sunt tot mai multe voci care cer reglementarea utilizării AI. Se poate face așa ceva într-o lume tot mai fragmentată, multipolară, cu rivalități geopolitice intense, este o întrebare mai mult decât legitimă. Oricum, trebuie încercat. Așa cum trebuie și în domeniul combaterii pandemiilor.

Criza din domeniul sănătății, blocaje parțiale în timpul pandemiei, au reliefat posibilitatea multor companii, entități publice, de a funcționa cu o reducere semnificativă a numărului de angajați. Recent, FMI amintea că peste 40% din ocupații (60% în țările avansate economic) vor fi afectate de AI în viitor, cu pierderi masive de locuri de muncă. Munca la domiciliu, digitalizarea, noile tehnologii în general, utilizarea din ce în ce mai mult a AI, implică schimbări majore în activitatea multor firme, lăsându-și amprenta asupra structurii viitoare a pieței muncii. Acest impact este de văzut în contextul unui număr mare de perdante, din cauza globalizării neîngrădite din ultimele decenii. Nu întâmplător au loc o regândire a globalizării, o regionalizare a relațiilor economice transfrontaliere, o creștere a accentelor protecționiste – ce sunt întărite de considerente geopolitice, de securitate militară.

Concedieri numeroase vor accentua probleme sociale și șomajul structural. Acesta este motivul pentru care introducerea salariului minim garantat este considerată de unii analiști ca mijloc de evitare ca tensiunile sociale să ajungă la extrem. Finanțarea unui venit minim garantat ar fi realizabilă printr-o „impozitare a roboților” (cum se susține), ce ar duce la o redistribuire a veniturilor de la cei care folosesc robotica (și înlocuiesc omul)

către cei care își pierd locul de muncă; cu cât o afacere profitabilă este mai automatizată, cu atât ar fi mai impozitată în termeni absoluți. Asemenea idei sunt de înțeles, dacă ne străduim să evităm situația multor oameni disperați, anomalii sociale grave. Problema hazardului moral pierde din semnificație în asemenea raționamente. Rămâne totuși în aer chestiunea muncii „onorante”, ca trăsătură a demnității umane (spun onorantă întrucât o muncă înrobitoare dezonoarează, umilește), ca susținere a unui ethos de educație, auto-respect și contribuție la coeziunea societății. Par cuvinte mari, dar nu sunt lipsite de noimă.

III

Ar schimba inteligența artificială (AI) logica vieții economice, în sensul unei prezumate abundențe de bunuri și servicii?

Această întrebare amintește de viziunea lui John Maynard Keynes, în urmă cu aproximativ un secol, în care a prezis o eră a abundenței „pentru nepoții noștri” („Economic possibilities for our grandchildren”, în „Essays in Persuasion”, Londra, 1930), pe baza progresului tehnologic constant. Dar această viziune a fost pusă la îndoială de nu puțini economiști.

Este de notat că *economia comportamentală* (behavioral economics) a venit cu nuanțări importante referitoare la modul în care oamenii iau decizii – variabile precum afecțiune, satisfacție și împlinirea de sine, reguli simple, emoții, empatie, loialitate, altruism, identități individuale și de grup, fiind relevante în decizii. Dar natura achiziționară a ființei umane (ce definește Homo Oeconomicus, care nu este în contradicție cu Homo Faber) nu este alterată, în esență, de asemenea nuanțe. În aceleași condiții, cei mai mulți oameni aleg să dețină mai mult decât mai puțin, manifestă adesea egoism; ei nu sunt precum călugării franciscani, chiar dacă accente de etică și morală operează în societate. Acesta este motivul pentru care este dificil să se modifice logica, raționalitatea activității economice (maximizare venit net/profit în condiții date), piețele să internalizeze externalități pe care nu le percep cu ușurință, sau sunt obligate într-un fel sau altul să le ia în considerare (cum ar fi taxele Pigou, menite să descurajeze activități nocive). Costul uneori infim al „bunurilor informaționale” (Paul Mason, „Post-capitalism: A guide to our future”, 2015) nu

poate schimba natura competiției și efectele inegalității economice. În plus și nu în cele din urmă, oamenii trebuie să mănânce și să aibă acces la apă potabilă.

Natura achiziționară a omului revelează trăsături specifice când intervin aspecte identitare, de grup, dorința de putere. Conflictele între oameni (grupuri de oameni, state), inclusiv cele militare, pot fi interpretate prin prisma dorinței de a avea/controla resurse, care să asigure securitate individuală și de grup, putere. Legea (the rule of law) trebuie să funcționeze în interiorul statelor și în mediul internațional. Dreptul internațional are menirea de a reglementa relațiile dintre state și, în această privință, de a apăra pacea. Dar vedem ce nenorociri se întâmplă în lumea în care trăim. Deși se poate nota că istoria umană este presărată cu nenorociri, mari și mici. Dar o asemenea observație nu poate consola și este chiar cinică.

Nu este simplu nici să fie redefinită bunăstarea, ca metodologie statistică și contabilă; piețele sunt obișnuite cu agregate ale activității economice ce cresc ca tendință, chiar dacă ajustări macroeconomice sunt cerute de deficite și stocuri de datorii excesive. Toate acestea conduc la gândul că piețele, algoritmi de evaluare a performanțelor, nu acceptă (încă?) producție și consum mai mici, deși o astfel de stare ar putea echivala cu salvarea speciei umane, a unui habitat prietenos pentru om. Există aici o miopie de piață judecată în sens larg (întreținută și de evaluări ale agențiilor de rating și ale instituțiilor financiare, ale multor firme și guverne).

AI nu poate elimina decalaje de competitivitate între economii de la sine. Este greu de admis că AI s-ar răspândi în lume, astfel încât să elimine decalaje de dezvoltare. Dimpotrivă, AI ar putea crește asemenea decalaje și accentua inegalități înăuntrul societăților. Forța de invenție și inovare este foarte diferită între țări și depinde de nivel de educație, capacități tehnologice, cheltuieli cu cercetarea și inovarea (R&D), existența unor companii ce excelează în domenii de vârf, etc. AI nici nu poate reduce deficite publice și private, datorii publice și private excesive, precum un vrăjitor; tot corecțiile macroeconomice trebuie să lucreze în acest scop.

Este greu deci să vezi AI ca pe o cale de ieșire din logica economică, ca inaugurând o eră a

abundenței pentru toate ființele umane; problemele de concurență, distribuție și inegalități (cu efecte sociale și politice ce decurg din acestea), de putere văzută pe multiple planuri, vor continua să definească interacțiunile umane, relațiile între state. Decalaje de dezvoltare între economii vor persista.

Diverse scenarii anticipative vorbesc despre incertitudini tot mai mari, fragmentare, eroziune de țesut social și clivaje adânci în societăți, proliferare de conflicte militare, o lume tot mai militarizată și periculoasă; asemenea scenarii măresc doza de pesimism privind viitorul. O lume care alocă mai multe resurse pentru arme și este înclinată mai mult spre confruntare militară în timp ce există provocări atât de mari legate de climă, sănătate publică, educație, costul vieții, se

duce într-o direcție greșită; este un drum prielnic regimurilor autoritare, autocrației.

Dacă ne referim la contextul general din perspectiva economică, se poate spune folosind un aforism francez că „plus ça change, plus c’est la même chose” (cu cât pare să se schimbe mai mult, cu atât mai mult rămâne la fel). Această ultimă apreciere nu înseamnă că nu trebuie să credem că lumea poate fi mai bună, să încercăm să o facem mai bună, sau măcar să oprim evoluții tot mai rele.

PS. Deși am reacționat în ciudat la articolul lui Costică Bradatan „Democracy is only for the Gods” (New York Times, 5 iulie 2019), în „Democrația nu este numai pentru zei” (Hotnews și Contributors, 8 febr. 2020), ceea ce se întâmplă în lume pare să sprijine teza sa în largă măsură.

Sub cupola Academiei

ACADEMICA 2024

Ce ar putea să ne spună astăzi scrierile filosofice ale lui Cantemir?*

Ștefan Afloroaei

Membru corespondent al Academiei Române

Sigur, nu în acest fel ar trebui judecat un autor precum Cantemir. Nu ar trebui să recurgem neapărat la această probă strictă și orgolioasă a actualității imediate, să vedem dacă astăzi ne mai spune ceva sau nu, dacă ne mai atrage cu vreo idee sau imagine, cu vreo sentință singulară, ca și cum nu ar avea importanță dacă noi înșine suntem acum pregătiți să-i revedem scrierile și să le înțelegem în chip adecvat. Cu toate acestea, îndrăznesc să mă întreb dacă unele considerații filosofice ale lui Cantemir, unele judecăți sau reflecții din scrierile sale îi vorbesc cu înțeles omului de astăzi, dacă îi pot inspira unele gânduri relevante în raportarea sa la propria situație istorică. Voi căuta în continuare să răspund relativ simplu și măcar în parte la această întrebare. În cele din urmă, voi avea în vedere o chestiune filosofică distinctă pe care o discută Cantemir, spre a vedea concret în ce fel își susține și dezvoltă unele idei.

Datorăm lui Cantemir mai multe scrieri cu o tematică prevalent filosofică, adică scrieri în care intenționalitatea filosofică este evidentă și, uneori, explicită. Dintre ele, patru apar bine elaborate și ample, impresionante ca problematică, altele fiind mai restrânse, dar cu un nerv reflexiv neobișnuit. Știm, totodată, că și în alte scrieri ale lui Cantemir își fac loc reflecții, judecăți sau reprezentări filosofice. Bunăoară, în *Istoria ieroglică* (1705), excedată pur și simplu de referințe și aluzii filosofice. Toate acestea dovedesc, așa cum s-a văzut, atât inițierea reală a lui Cantemir în cultura filosofică a epocii, cât și capacitatea sa reflexivă aparte. Anumite pagini fac evidentă plăcerea explorării

unor idei metafizice rafinate, dar și nevoia unei ample viziuni, care să privească fie logica greu sesizabilă a celor existente, fie evoluția și sensul acestora.

Deși ne sunt cunoscute aceste scrieri, le voi reaminti, spre a menționa câteva idei sau distincții care, din câte cred, pot conta și astăzi, pot chiar să inspire anumite reflecții cu privire la condiția noastră actuală și la unele situații problematice.

Mai întâi, *Divanul sau Gâlceava Înțeleptului cu Lumea sau Giudețul sufletului cu trupul*, scriere tipărită în 1698 la Iași, în română și în neogreacă. Unii exegeți, începând cu B. P. Hasdeu, o consideră prima lucrare de filosofie în limba română. Eventual, o „scriere filosofică și etică” (Virgil Cândea), dincolo de valoarea ei literară. Se discută în paginile ei, cum știm, despre maniera potrivită în care omul își poate duce viața și despre sensul elevat al acesteia. Fapt remarcabil, Cantemir nu expune doar o anumită perspectivă asupra vieții omenești, precum cea a Înțeleptului; dimpotrivă, ne lasă a înțelege că relevantă este tocmai disputa continuă dintre perspectiva Înțeleptului și cea a Lumii. Pentru a-și dovedi justetea, o anume perspectivă trebuie să intre în dispută cu cea opusă, orientându-se după repere elevate. Omul înțelept se descoperă astfel în confruntarea personală și dificilă cu această lume. Nu cultivă gândirea pură, ci gândirea „dreaptă și bună” (I, 44), „dreaptă și întregă” (III, 1), bine orientată etic sau existențial. Năzuința către înțelepciune se probează chiar în această lume complicată și echivocă, iar dorințele lumești își

*Conferință susținută în Aula Filialei din Iași a Academiei Române, cu prilejul deschiderii „Zilelor Academice Iașene” (20 octombrie 2023).

află adevărul lor doar în lumina unor virtuți alese („dacă va putea cineva cu întreaga înțelepciune și cu bună socoteală, aflându-se în lume, să conducă lumea și să-și păstreze sufletul nevătămat și curat, frumos și bun lucru va fi...”, se spune în încheierea primei cărți). Apare și astăzi comprehensiv acest mod de înțelegere pentru care optează Cantemir, exprimând, în definitiv, nevoia evitării disjuncțiilor exclusive și a unor soluții radicale. Unele fragmente din această scriere merită revăzute, precum cel în care Lumea propune ca o parte a timpului trăit de om să-i fie dedicată ei (măcar o zi din săptămână!), iar o altă parte, vieții virtuozitate (I, 80); asemenea locuri dialogice sunt realmente memorabile.

La puțin timp după apariția *Divanului*, Cantemir scrie *Compendiolum universae logices institutiones* („Mic compendiu privind învățătura de ansamblu a logicii”), având ca model un compendiu elaborat de învățatul grec Ieremia Cacavela. Unele completări și dezvoltări proprii au o tentă realistă, platoniciană (Alexandru Surdu). Aș aminti o singură idee din aceste pagini. Pentru Cantemir, adevărata cunoaștere („înțelepciune”), pierdută odată cu evenimentul căderii, poate fi regăsită parțial prin efortul continuu de cunoaștere. În acest sens, logica reprezintă însăși poarta de intrare („cheia porților celor mai întărite ale filosofiei”). Doar că forma corectă a gândirii, de care se ocupă logica însăși, nu apare suficientă în sine. Ca să conducă la adevăr, urmează a fi dublată de caracterul „drept” al gândirii, spune Cantemir. Ne amintim că, în *Divanul*, înțeleptul nu cultivă gândirea pură, ci gândirea „dreaptă și bună” (I, 44). Pentru Cantemir, gândirea logică și înțelegerea în lumina unor valori înalte, etice sau religioase, nu se află în disjuncție câtă vreme cea dintâi își cunoaște locul și propriile limite. Știm că această idee revine mult în timpul din urmă, fiind adesea sesizabilă distanța uriașă dintre cunoștințele tehnice, pe de o parte, și cele cu o intenționalitate etică sau edificatoare, pe de altă parte.

Tot în jurul lui 1700 apare o scriere mai restrânsă, în latină și în română: *Encomium in authorem et virtutem doctrinae eius, Moldavo idiomate interpretatum* („Elogiu pentru autor și pentru meritul învățăturii lui, tradus în limba moldavă”). Cantemir are în vedere, într-o manieră prevalent

simbolică și admirativă, învățătura lui Jan Baptist van Helmont (1577-1644), un mare învățat flamand, chimist, medic și fiziolog, deopotrivă un remarcabil filosof, de o sensibilitate creștină reală. Cu această multiplă inițiere, ar fi regăsit, crede Cantemir, acordul fericit dintre învățătura creștină și noile științe ale timpului, acord care a devenit în epocă, inclusiv pentru autorul acestei scrieri, o problemă cu adevărat îngrijorătoare.

În primăvara lui 1700, Cantemir trimite la Iași, spre lectură și publicare, un manuscris absolut impresionant prin anvergură și tematică, *Sacro-sanctae scientiae indepingibilis imago* („Icoana de nezugrăvit a științei preasfinte”). Deși extins, este primul tom dintre cele trei prevăzute. Sunt în atenție multe chestiuni importante pentru acel timp, precum „calea adevăratei cunoașteri” și viziunea creștină a creației, cursul și rânduiala lumii, viața proprie omului, providența divină, rostul celor existente și voința liberă. Avea dreptate Lucian Blaga să o considere o expresie elevată a doctrinei creștine, ce face loc unor „subtilități de un rafinament ultim”³. Cantemir se raportează constant la tradiția testamentară și patristică, dar și la filosofia greacă (Platon, Aristotel, unii stoici) și, dintre moderni, mai ales la Jan Baptist van Helmont. Unele capitole și secvențe pot să surprindă plăcut cititorul de astăzi. De exemplu, cele în care consideră că, atunci când se discută chestiuni dificile, teologice sau metafizice, trebuie văzut în prealabil care sunt puterile și slăbiciunile minții omenești. O bună înțelegere a celor existente nu e posibilă fără o prealabilă înțelegere de sine⁴. În multe locuri ale scrierii, autorul se vede el însuși asemeni unui pictor ce caută să picteze un chip de nepictat ca atare. Este o alegorie realmente minunată, printre cele mai frumoase din literatura filosofică. Cantemir observă, de altfel, că unitatea cunoașterii omenești pare complet pierdută, căci fiecare știință se izolează tot mai mult în limbajul și în metodele ei. Așadar, câte științe sau cercetări, atâtea adevăruri promise. Pentru Cantemir, un model de a depăși această gravă situație îl oferă tradiția patristică, recunoscută prin noua deschidere către cultura filosofică, științifică și estetică a epocii.

Destule chestiuni din această scriere ne pot reține atenția. De exemplu, ideea de imagine (*imago*), cu surse platoniciene și îndeosebi

creștine, refăcând cerința raportării celor temporale la o realitate originară și, astfel, nevoia trecerii de la înțelegerea fizică a stărilor de lucruri la cea metafizică, de la cea literală la cea simbolică. Sau relația complicată dintre sensibilitate, rațiune și *intellectus*, acesta din urmă înțeles ca facultate contemplativă deschisă adevărului originar. Cantemir consideră că simțurile omenești – mai ales cele orientate către lumea exterioară – și rațiunea care le însoțește ajung privilegiate în noua epocă. Desigur, au importanța lor aparte, însă e nejustificat să se creadă că pot descoperi singure adevărul (doar „din ele însele” și „prin ele însele”). E reluata ideea unui sens originar al limbajului; natura, de exemplu, nu este ceea ce cu adevărat este decât după ce i se dă numele de „natură”. Timpul și viața, ca imagini ale veșniciei și vieții divine, nu pot fi stăpânite de om, fiind prealabile față de orice altă realitate creată. Înțelegerea de sine a omului ajunge dependentă, în noua epocă, de perspectiva naturalistă („fizică”) asupra realității; omul se vede pe sine îndeosebi ca un viețuitor mai bine adaptat decât altele și cu o inteligență ceva mai evoluată. Ca să afle cine este realmente, nu se mai raportează neapărat la Creatorul său, nici la logos-ul originar, ci la alte viețuitoare și la unele dintre creațiile sale. Această din urmă idee apare neașteptat de elocventă și pentru conștiința de sine a omului de astăzi.

În 1714, când e ales membru al Academiei din Berlin, Cantemir încheie o scriere de mici proporții, *Monarchiarum physica examinatio* („O cercetare naturală a monarhiilor”). Este o încercare de înțelegere a lumii istorice printr-o anumită viziune filosofică și religioasă, încât unii exegeți, Dan Bădăraș sau Neagu Djuvara, o consideră de filosofia istoriei. Vorbind despre cele patru mari monarhii și despre evoluția lor, Cantemir nu pune în joc teoria evoluției ciclice, cum s-ar putea crede, ci o viziune mai complexă, ce leagă, paradoxal, ideea evoluției în spirală cu eschatologia creștină. Merită reținută această idee. O monarhie se naște și crește, apoi intră în declin și dispare, ca să facă loc alteia diferite, situate în alt punct cardinal al istoriei și la un alt nivel. Are loc nu o succesiune de forme circulare, ca în natură, ci o mișcare istorică tot mai amplă, de al cărei sens final dă seama voința divină. Urmând cele spuse în Daniel (7, 18-27), Cantemir lasă a se înțelege că

marile imperii au până la urmă aceeași soartă, trecătoare, încât importante apar „mersul [lor] înainte” și iminența adevăratei împărății, cunoscută de sfinții Celui Preaînalt. Însă acest lucru îl va spune Cantemir într-o manieră relativ cifrată, mai ambiguă, în așa fel încât împăratul Rusiei, căruia i se adresează chiar din primele rânduri, să înțeleagă doar ceea ce îi place. Retorica lui Cantemir se dovedește excelentă în acest sens: nu separă lectura istorică de cea profetică; întrerupe pe neașteptate tonul encomiastic cu paranteze dubitative și interrogative; invocă mereu înțelepciunea lui Dumnezeu, singura care dă seama de sensul eliberator al istoriei omenești.

O scriere neașteptat de amplă încheie Cantemir în 1720, *Loca obscura in catechisi, quae ab anonymo authore Slaveno idiomate edita et Первое учение вѣрбкѣмъ intitulata est, dilucidata, authore Principe Demetrio Cantemirio* (*Locuri obscure în catehismul publicat în limba slavonă de un autor anonim și intitulat Prima învățătură către cei tineri, elucidate de principele Dimitrie Cantemir*). Lucrarea e dedicată, pe de o parte, modului de interpretare a textului biblic și a unor scrieri din tradiția creștină, iar pe de altă parte, educației morale și religioase. Surprinde plăcut printr-o amplă deschidere hermeneutică, întrucât propune înțelegerea adecvată a unor expresii sau pasaje importante, în conformitate cu tradiția patristică. Are în vedere cel puțin trei aspecte esențiale: interpretarea lor justă, buna lor înțelegere în noua epocă și, deopotrivă, modul concret în care pot fi urmate în viață. Multe ar merita aduse în atenție, însă mă opresc acum doar la două chestiuni. Cantemir reafirmă frecvent nevoia unei raportări binevoitoare față de celălalt și de condiția sa culturală. Astfel, înaintea simplității celor neștiutori, „se cuvine ca greșeala ignoranței să fie îndreptată blând și calm, dar păstrându-se cu stăruință și nezdruccinat rânduiala [învățăturii]” (671). La fel, „necioplirea țărănească a acestui neam – sau, ca să o spunem mai aproape de adevăr, simplitatea lui cucernică – se cuvine să fie cercetată și îndreptată cu blândețe și bunăvoință, dintr-un sentiment de iubire frățească și părintească” (677). O bună interpretare se probează în raportarea comprehensivă la celălalt și la comunitatea sa de viață. Ideea ca atare e demnă de toată atenția. În același timp, Cantemir constată că

înțelegerea nu se confundă cu simpla posesiune a unor cunoștințe, nici cu simplul act de interpretare, care adesea poate fi arbitrar. Înțelegerea presupune unele cerințe distincte. De exemplu, buna recunoaștere a unor surse și a preluării lor prin diferite tradiții, sesizarea unor niveluri distincte ale sensului (literal și alegoric, logic și anagogic, istoric și mistic), odată cu conștientizarea acelor limite ce sunt proprii minții omenești și unui timp anume. În unele cazuri, înțelegerea ia o formă perfect paradoxală, ca atunci când sunt rostite „tainele de nespuse și de neînțeles”. Nu e menită doar să clarifice un sens ori altul, ci să ajute mintea „să se ridice și să fie purtată în înalt”, cum e reluat gândul unui învățat creștin. Toate acestea ne spun că avem în față un interpret realmente cultivat, pentru care faptul înțelegerii solicită o bună inițiere și o raportare atentă la sine sau la celălalt.

Desigur, unele reprezentări sau idei de natură filosofică le regăsim și în alte scrieri ale lui Cantemir, precum în *Istoria ieroglică*⁵. Sau în *Istoria moldo-valahă*, unde, în „Prefață”, Cantemir consideră că trebuie să pună „în faptă învățătura platoniciană”, „de a trăi nu doar pentru noi, ci și pentru patrie și prieteni”. În acest sens, nu va ignora considerațiile valoroase ale celor străini, îngrijindu-se „mai mult de adevărul spuselor lor decât de simțămintele noastre”. Prin urmare, caută să ia o anumită distanță față de unele simțăminte nemijlocite („de parcă ne-am așeza departe de noi înșine, vom asculta cât mai împăcați, vom înfățișa cât mai deschis orice ar fi spus străinii, fie ca laudă, fie ca dojană pentru neamul nostru”)⁶. Ideea din urmă, absolut remarcabilă, rămâne valoroasă și pentru conștiința care, astăzi, caută o bună înțelegere a comunității sale de viață. În legătură cu o altă scriere, *Istoria creșterii și descreșterii Curții Otomane*, Andrei Pippidi și Ștefan Lemny aveau să observe că, în viziunea care-i este proprie, revine ideea dezvoltată deja în *Cercetarea naturală a monarhiilor*. Iar cu privire la *Hronicul vechimii a romano-moldo-vlahilor*, Al. Zub constată că anumite cerințe de natură logică, menționate de Cantemir în *Compendiul* său timpuriu, devin sesizabile în efortul de precizare a unor „canoane” sau „reguli” istoriografice⁷.

Mă voi opri în continuare la o chestiune particulară pe care o discută Cantemir, spre a vedea

atât felul în care își susține unele idei, cât și posibilitățile lor relevanță astăzi. Este vorba de ceea ce ar fi propriu omului în ființa sa și, astfel, de însăși definiția sa prealabilă. Termenul „definiție” e folosit acum de Cantemir într-o accepțiune mai largă, drept viziune sau imagine esențială. Ce anume ne spune în această privință?

Dacă vrem să înțelegem ce se petrece cu adevărat în viața omului, trebuie să vedem ce definiție acceptă acesta cu privire la sine. Or, fiind vorba de o ființă creată, omul e definit înainte de toate de însuși Creatorul său prin ceea ce spune și face dintru început. Este definiția teologică a omului (*Icoana de nezugrăvit...*, cartea a treia, cap. II). Însă cine nu recunoaște dreptatea și iubirea Creatorului nu înțelege această definiție, nu se va regăsi în adevărul ei. Prin urmare, definiția teologică e dublă, aduce în față două căi pe care omul le poate urma, două chipuri elocvente, Abel și Cain. Unul dintre ei cultivă comuniunea cu Dumnezeu, celălalt se revoltă și trădează. Acesta din urmă nu iese în afara eticii și a rațiunii, spune Cantemir, doar că se fixează cu totul în voința de sine, în nevoia afirmării de sine cu orice preț. Este remarcabil descrisă această condiție: „Dinaintea celui care poruncește rău [adică Lucifer], învățăcelul rău Cain se supune rău și cel nedrept, supus pe nedrept, primește cu ușurință legea nedreaptă rostită nedrept de cel nedrept. În felul acesta, Cain, [deși în aparență] foarte etic, foarte rațional și foarte înțelept (călcând pe urmele învățătorului său), muncindu-se mai întâi cu trufia, într-al doilea rând cu invidia, într-al treilea cu o mânie bolnavă, caută neîncetat prilejul potrivit pentru a ajunge la răz bunare și la o victorie nedreaptă” (191). Tocmai de aceea un astfel de om nu poate să răspundă la întrebarea pe care i-o pune Dumnezeu: „Unde este fratele tău, Abel?” Nu vrea să știe de celălalt sau nu-l mai interesează unde este și ce se întâmplă cu soarta lui.

Doar că, prin vechii gânditori greci, e concepută și o definiție filosofică a omului. Ajunge bine cunoscută sub forma unui enunț lapidar: „omul este o ființă rațională”. Platon și Aristotel, de exemplu, vorbesc explicit despre faptul că ființei umane îi este definitoriu *logos*-ul. Față de cea teologică, această definiție întreține un raport mai liber – și uneori indecis – cu voința lui Dumnezeu (cf. cartea a cincea, cap. 9). Chiar și atunci

când nu respectă cuvântul Domnului și nu se căiește, omul rămâne o „ființă rațională”, căci limbajul articulat, judecata logică și anumite norme sociale încă îi sunt proprii. Cantemir, de fapt, merge mai departe și spune că omul este rațional chiar și în unele cazuri profund iraționale, precum „în manifestarea delirului și în sminteala superstițiilor” (439-441). Avea să se afirme mai târziu, de către Noica, bunăoară, că omul este rațional chiar și atunci când conduitele sale sunt complet absurde. Căci și în astfel de situații omul calculează, alege o variantă sau alta, prevede unele efecte ale deciziilor sale, așa cum vedem în aceste zile acolo unde se petrec lucruri absurde sau terifiante.

Există și o altă definiție a omului, pe care Cantemir o numește „fizică” (astăzi i-am spune naturalistă), întrucât privește omul ca simplă viețuitoare, chiar dacă una mai bine adaptată decât altele, cu inteligența mai evoluată în unele privințe. Omul modern îi apare lui Cantemir înclinat către o explicație exclusiv naturalistă a propriei ființe, ceea ce conduce ușor la ateism sau la noi superstiții (cartea a VI-a, cap. 17). De altfel, definiția fizică ne vorbește mai ales despre „simpla deprindere de a trăi” (191). Omul apare ca o ființă supusă unor nevoi elementare, își caută hrană și adăpost, siguranța grupului, unele forme de adaptare și satisfacții obișnuite în întâmplările obișnuite ale vieții. Cu ce anume îl intrigă pe Cantemir această din urmă definiție? Când se definește pe sine doar „fizic”, omul acceptă că diferența sa față de celelalte animale ar fi minimă, doar prin gândirea legată de simțuri. Față de acestea, puterea superioară sau contemplativă a minții, de exemplu, apare în felul a ceva adăugat din exterior, încât omul se vede definit „după asemănarea i chipul celorlalte animale” (433). Tocmai acest lucru s-ar petrece în timpurile noi, moderne. Omul se vede arareori ca o ființă căreia i-ar fi propriu *logos*-ul, sau, și mai rar, ca una creată după chipul și asemănarea lui Dumnezeu. În consecință, îl atrage tot mai mult confruntarea aspră, uneori violentă, cu natura, cu viețuitoarele și cu ceilalți. Pare cam sceptică această idee a lui Cantemir, însă cred că, în unele privințe, e destul de realistă.

Aș adăuga în marginea acestor considerații un singur gând. Nu știu dacă Dimitrie Cantemir a

avut în vedere încă o posibilitate a omului de a se defini. Anume, prin raportare la unul dintre artefactele sale de excepție, la o mașinărie performantă, de exemplu. La vremea sa, unii savanți europeni aveau în vedere asemenea performanțe tehnice, încât îl vedeau pe Dumnezeu, bunăoară, ca pe „Marele ceasornicar” sau „Marele arhitect”. Astăzi, noi raportăm adesea omul la unele realizări de excepție, la roboții umanoizi, bunăoară, sau la entitățile inteligente create în noile laboratoare. Însă nu am întâlnit deocamdată, în paginile lui Cantemir, și o altă „definiție” alături de cele trei, prin care omul să fie văzut, de exemplu, ca o teribilă mașinărie, asemeni celor de război deja cunoscute. Constată însă, în câteva rânduri, că omul a rămas în continuare o ființă idolatră, îi place să idolatrizeze atât propria făptură, cât și unele dintre creațiile sale, precum cele ce par să facă minuni.

Ce aș dori să spun în cele din urmă? Cine parcurge cu atenție asemenea pagini își dă seama că Dimitrie Cantemir este un filosof în sensul propriu al cuvântului și, mai mult încă, unul de anvergură. Cultivă un model distinct de înțelegere a omului și a lumii existente, deschis atât față de spiritul nou al cercetărilor savante, cât și față de marile experiențe simbolice sau religioase. Se arată atras atât de lectura logică a unor fapte și evenimente, cât și de cea simbolică, inspirată de vechile tradiții. De aceea e greu să-l situezi într-o categorie particulară de învățați, fie printre cei „tradiționaliști”, fie printre „teozofii” epocii baroce, fie printre noii „umaniști” ai lumii europene, cum se spune uneori. Apare mai curând în felul acelor clasici care, ineputabili în opera și reflecția lor, dau oricărui timp de gândit și descoperă oricărei epoci ceva relevant pentru starea spirituală în care se află.

Note

¹Cu privire la această scriere și la cele care urmează a fi discutate, cf. Dimitrie Cantemir, *Icoana de nezugrăvit a științei preasfinte, Pasaje neclare în Cathedism, O cercetare naturală a monarhiilor, Elogiu pentru autor, Mic compendiu de logică*, traducere din latină de Ioana Costa, ediție critică de Florentina Nicolae, studiu introductiv de Ștefan Afloroaei, Editura Academiei Române, 2017. Referințele la acest volum le voi face în text, prin indicarea paginii între paranteze.

²Au apărut deja o ediție latino-italiană a scrierii (traducere de Igor Agostini și Vlad Alexandrescu, Milano, Le

Monnier Universită, 2012) și una latino-franceză (traducere de Vlad Alexandrescu, Honoré Champion, Paris, 2016), fiecare însoțită de un amplu studiu introductiv semnat de Vlad Alexandrescu.

³ Cf. Lucian Blaga, „Dimitrie Cantemir”, în volumul *Izvoade (eseuri, conferințe, articole)*, Editura Minerva, București, 1972.

⁴ Am avut în vedere acest motiv în „Cantemir. Adevăratul exil și trepte ale înțelegerii de sine”, *Limba Română*, nr. 1-2, 3-4, 7-8, 2023.

⁵ A se vedea Bogdan Crețu, *Inorogul la Porțile Orientului*, secțiunea „Scrierile de tinerețe ale lui Cantemir – între filosofie și teologie”, Editura Cartier, București, 2020.

⁶ Dimitrie Cantemir, *Despre numele Moldovei: în vechime și azi, Istoria moldo-valahă, Viața lui Constantin Cantemir, Descrierea stării Moldovei: în vechime și azi*, trad. de Ioana Costa, Editura Academiei Române, 2017, pp. 203-205.

⁷ În legătură cu exegeții amintiți în aceste pagini, am avut în vedere următoarele scrieri: Dan Bădăraș, *Filosofia lui Dimitrie Cantemir*, Editura Academiei Române, 1964; Virgil Căndea, „Studiu introductiv” la Dimitrie Cantemir, *Divanul*, Editura Academiei Române, 2003; Neagu Djuvara, „Démétrius Cantemir, philosophe de l'histoire”, *Revue des études roumaines*, Paris, 1973; Bogdan Petriceicu Hasdeu, *O scriere de filosofie morală în limba română*, 1865; Ștefan Lemny, „Studiu introductiv” la Dimitrie Cantemir, *Istoria creșterii și descreșterii Curții Othmanice*, Editura Academiei Române, 2017; Andrei Pippidi, *Byzantins, Ottomans, Roumains*, Paris, H. Champion, 2006; Alexandru Surdu, „Studiu introductiv” la Dimitrie Cantemir, *Mic compendiu asupra întregii învățăături a logicii*, Editura Științifică, 1995; Al. Zub, „Canoanele istoricului”, în volumul *Cantemiriana*, Editura Istros, 2014.

„La început a fost Kogălniceanu...” Secvențe din biografia unui geniu politic*

Dumitru Vitcu**

Receptat, îndeobște, ca reper inconfundabil al unei generații excepționale, generație care, pe parcursul a numai trei decenii, a conceput și făcut trei dintre momentele fundamentale ale modernității românești: Revoluția pașoptistă, Unirea Principatelor și Independența națională (ultima, cuplată cu dobândirea Dobrogei și semnificând primul pas pe calea realizării României Mari), Mihail Kogălniceanu a fost, neîndoiește, o personalitate dintre cele mai dinamice, mai lucide și mai complexe dintre câte a dat spațiul românesc în convulsivul secol al XIX-lea. Poate că niciunul dintre iluștrii săi congeneri nu a realizat o mai frumoasă armonie a elementelor constitutive și definitorii proprii personalității, plasate pe un traiect biografic, pe cât de lung și ascendent, pe atât de încărcat și diversificat în proiecte, preocupări și împliniri.

Omăgiind, în condițiile grele pentru țară, împlinirea unui veac de la nașterea celui considerat, cu îndreptățire, de către istoricul și omul de cultură Alexandru Zub, a fi fost *arhitect al României moderne*¹, N. Iorga – aflat la Iași, împreună cu întregul corp academic și cu toate instituțiile centrale ale statului – afirma, în toamna anului 1917: „Ceea ce deosebește pe Mihail Kogălniceanu de toți contemporanii săi e cât de nou și de viu e astăzi”². *Nou*, motiva savantul, pentru că, în pofida numeroaselor evaluări sau interpretări de până atunci a vieții și faptelor „omului genial”, sau, în aceeași expresie, „cel mai mare conducător cultural și politic pe care l-au avut românii în epoca modernă”, orice revenire asupra personajului dezvăluia mereu laturi umbrite, ori ascunse, ale pro-

priei biografii și deschidea noi ferestre către cunoașterea ei pluridimensională; *viu*, continua același, pentru că mare parte din problematica politică, economică, socială și morală a timpului său, ca și aprecierile, estimările ori soluțiile ameliorative preconizate de marele reformator își revendicau, peste mai bine de un sfert de veac de la dispariția-i fizică, aproape nealterate, actualitatea. Tălmăcind cazul aforistic, tot Iorga nota, altundeva, pentru posteritate: „Noutatea oamenilor mari nu se mântuie niciodată; ceilalți sunt o picătură, ei, un izvor”³.

Identificat cu liniile de permanență ale destinului românesc și beneficiar al celor mai alese și îndreptățite elogii formulate, deopotrivă, de contemporani, ca și de urmași, „blocul formidabil de stâncă” numit Mihail Kogălniceanu a prilejuit analiștilor, de-a lungul vremii, sumedenii de anchete, din varii perspective, spre a impune finalmente ca prioritară, în conștiința publică, două dintre ipostazele definitorii ale proteice sale personalități. Acestea sunt cuprinse în sugestivele sintagme, *Mihail al luminii* și, respectiv, *Mihail al săbiei*, deplin edificatoare în privința direcțiilor de acțiune, de muncă și luptă, ale „celui mai mare conducător cultural și politic” (în expresia lui N. Iorga) pe care l-au avut românii în epoca modernă.

Iar dacă dintre cele două ipostaze, posteritatea a preferat-o, multă vreme, pe cea din urmă, grație și impactului social incomparabil sporit, cert este faptul că una nu poate fi deplin înțeleasă fără de cealaltă; eminentul om politic, întrupat de aghiotant domnesc, revoluționarul și pribeagul, militantul unionist și prim-solistul Adunării

*Conferință susținută cu ocazia împlinirii a 165 de ani de la Unirea Principatelor Române (24 ianuarie, Muzeul Memorial „Mihail Kogălniceanu” Iași)

**Profesor universitar

(Divanului) ad-hoc de la Iași, ministrul și președintele de consiliu sub mandatul legendarului Cuza Vodă, parlamentarul și diplomatul în vremea lui Carol I, s-a aflat mereu în relație de complementaritate cu omul luminii, cu jurnalistul, cărturarul, publicistul, editorul și, îndeosebi, cu istoricul, despre care s-a scris cu îndreptățire că a fost „un mare factor de viață, unul care a dinamizat epoca, un generator de energie care a grăbit pulsul contemporanilor”⁴. Între idei și faptă rămâne relația dialectică intuită și exprimată atât de plastic de Kogălniceanu încă din 1857, relație ce conferă oricărui demers asupra personalității sale o dublă justificare: una, motivată de necesitatea cunoașterii epocii în toată complexitatea, cauzația și determinările ei, cealaltă, din nevoia de a-i cunoaște protagoniștii.

Prețuind cum se cuvine pe omul *luminii*, a cărui operă – reeditată aproape în integralitate până azi – a beneficiat de atenția celor mai riguroși analiști, literați și istorici, de la N. Cartoian, V. Ionescu și Dan Simonescu, până la Vl. Diculescu, Augustin Z.N. Pop, G. Penelea, Dan Berindei și Al. Zub, vom stăruii, în cele ce urmează, asupra elementelor definitorii ale personalității *omului politic*, care, în sugestiva expresie a istoricului Andrei Oțetea, „a pus pecetea geniului său pe toate actele mari care au întemeiat România modernă”⁵.

Desigur, primul dintre acele acte a fost revoluția pașoptistă, moment istoric care, între altele, a rupt definitiv (dacă vor fi existat) punțile recunoștinței datorate fostului său binefăcător, domnitorul Mihail Sturdza, din vremea studiilor la Luneville și Berlin, al cărui regim politic autocrat îl dezavuase încă din 1844, fiind surghiunit la Mănăstirea Râșca⁶. Prezent la Iași în zilele de 27-29 martie 1848, în pofida unor afirmații sau deducții, potrivit cărora avocatul M. Kogălniceanu s-ar fi aflat, atunci, în provincie, „cu treburi lucrative”, adversarul declarat al întregului regim politic patronat de Sturdza n-a împărtășit caracterul revendicativ al mișcării organizate de revoluționarii moldoveni și, în consecință, n-a semnat acea *Petiție-proclamație a boierilor și notabililor moldoveni*, nedorind a se angaja într-o mișcare „pripită și necumpănită”⁸. N-a semnat, dar nici n-a putut evita consecințele atitudinii sale antiguvernamentale, bine cunoscută autorităților.

Potrivit informației de epocă furnizată de Andrieș Bașotă, Kogălniceanu s-a numărat între „tinerii revoluționari” care au izbutit să scape cu fuga din casa lui Al. Mavrocordat, în ziua de 29 martie, alături de alți comilitoni, pe care arnăuții lui Sturdza n-au reușit să-i aresteze. Pus sub urmărire, a mai zăbovit câteva luni prin țară, răstimp în care a scris (sau numai a colaborat ideatic) broșura *Întâmplările din Moldova în luna lui martie 1848*, publicație în care Iorga recunoștea „felul său istoric și literar” de a se exprima, invocând „avântul retoric” al acestei expuneri „cumpănite și pline de cuprins”¹⁰.

În substanța broșurii, Kogălniceanu se înfățișa ca un spirit ponderat și prevăzător, distinguând între modalitatea revoluționară și cea reformistă de soluționare a problemelor social-politice. Invocând *duhul veacului* și *temelia slobodă* pe care se înalță lumea modernă, preconiza o redresare multilaterală: stărpirea abuzurilor și a corupției, îmbunătățirea stării locuitorilor săteni, înflorirea negoțului, progresul agriculturii și al comerțului prin eliminarea poverilor fiscal, înfiinșarea de școli, reformarea învățământului public și așezarea acestuia pe baze naționale, desființarea Adunării Obștești corupte, slobozenia tiparului ș.a.¹¹ Dar, crezul politic al militantului îl va ilustra, cu siguranță, în deplinătatea spiritului și al temperamentului său, cunoscutul document fundamental al pașptismului românesc, *Dorințele partidei naționale în Moldova*, elaborat la Cernăuți, în august 1848, după ce va fi fost silit să-și părăsească, deghizat, ascunzătoarea monahală de la Neamț și să ajungă în ospitaliera casă a familiei Hurmuzachi.

La curent cu obiectivele ce fuseseră exprimate de revoluționarii români prin *Petiția națională* de la Blaj (3/15 mai), *Prințiipiile noastre pentru reformarea patriei* (12/24 mai) și *Proclamația de la Islaz* (9/21 iunie) din același an, Kogălniceanu a sintetizat apoi propriul document într-un *Proiect de constituție pentru Moldova*¹², deși, în concept, figura *România-Unită*. Delimitarea proiectului doar la provincia natală, precum s-a observat deja, rămâne semnificativă nu numai pentru spiritul realist al *Dorințelor*, dar și pentru pașoptismul românesc, constrâns la o adecvare mai strânsă la realitățile geopolitice ale momentului istoric¹³. Fără a insista asupra acestui amplu

program, apreciat, nu fără temei, drept *carte a cărților politice românești*, un adevărat *proiect de țară* pentru societatea românească în a doua jumătate a veacului al XIX-lea, activitatea intensă și diversă, politică și publicistică, desfășurată de Kogălniceanu în Bucovina avea să înceteze la începutul anului 1849, când, la insistențele lui M. Sturdza, autoritățile habsburgice au dispus îndepărtarea tuturor revoluționarilor veniți de peste Molna¹⁴. Plecând la Viena și, de acolo, la Paris, dezamăgirea legată de lipsa de interes, în capitala Luminilor, pentru problematica românească avea să fie compensată de invitația la repatriere, făcută tuturor exilaților moldoveni, de către noul domn Grigore Al. Ghica, cel care i-a luat locul lui Mihail Sturdza, în urma Convenției turco-ruse de la Balta-Liman (19 aprilie 1849).

Spirit liberal și reformist, dar constrâns de obligațiile respectării statutului de vasal al Împărăției Otomane¹⁵, Ghica și-a întemeiat administrația pe legăturile tradiționale dintre marea boierime și tron, recurgând însă la înnoirea aparatului de stat prin numirea în funcțiuni subalterne a tinerilor cu care împărtășiseră adesea idei și proiecte comune. Între aceștia, s-au aflat Al. I. Cuza, C. Negri, C. Rolla și, desigur, M. Kogălniceanu. Acestuia din urmă i-a încredințat, succesiv, funcția de director al nou-înființatului Departament al Lucrărilor Publice (septembrie, 1849), apoi pe cea de director al Departamentului din Lăuntru (octombrie, 1851 – iulie 1852). În ambele ipostaze – ilustrative, deopotrivă, pentru noua-i experiență, administrativă, dimensionând și întregind o latură mai puțin cunoscută a personalității sale, cea de ctitor¹⁶ – Kogălniceanu a dovedit spirit organizatoric, destoinicie, rigoare, verticalitate morală și energie rar întâlnite între semenii. A elaborat, mai întâi, un *așezământ organic* (regulament) privind atribuțiile, obligațiile și drepturile slujbașilor din domeniul păstorit, care viza: construcția și repararea drumurilor și podurilor, pavarea străzilor orășenești, alimentarea cu apă a capitalei, identificând cauzele stagnării și oferind soluții celor mai stringente probleme găsite la preluarea funcției. A recomandat guvernului formarea unui corp de ingineri și tehnicieni calificați, într-o școală de *inginerie și arhitectură* la Iași, pe lângă cea deja funcțională, de arte și meserii, înființată de Carol Mihalic de Hodocin în 1841.

Chiar dacă o asemenea școală nu a fost creată, inițiativa sa se cuvine legată de elaborarea *Așezământului pentru reorganizarea învățăturilor publice în Principatul Moldovei*, în colaborare cu An. Panu, D. Rallet, C. Hurmuzachi ș.a. De reținut este faptul că, în cuprinsul noului act normativ, aprobat de domnitor și publicat la începutul anului 1851, erau prevăzute: *gratuitatea învățământului (primar)*, oficializarea limbii române ca singura limbă de predare în școlile publice, dezvoltarea rețelei de școli tehnice și economice, precum și înființarea câte unei școli sătești în fiecare județ. Toate aceste măsuri, extrem de importante prin raportare la situația existentă, se vor regăsi și pe agenda de lucru a viitorului președinte de consiliu, imediat după Unirea Principatelor.

De pe aceeași poziție, a inaugurat lucrările la *Palatul Oștirii* din capitală¹⁷, sau, cum a fost numită în epocă, *Cazarma Mare de la Copou*, în vara anului 1850, inițiativă materializată, însă, abia peste trei decenii. De pe aceeași platformă administrativă, Kogălniceanu, după ce a cerut tuturor isprăvnicilor din țară „o lămurită descriere a închisorilor”, numite *grosuri*, și constatând starea intolerabilă a acestora (beciuri insalubre, cu criminali și găinari, vinovați, ori suspecti, la un loc, indiferent de vârstă și sex), a recomandat Cărmuirii ca „toate grosurile ținutale” să fie refăcute neîntârziat, oferind însuși un model de închisoare, flexibil, care să respecte normele europene în uz, cu spații de reclusiune separate, după sex, vinovații și vârste¹⁸. N-a mai apucat să-și vadă materializată inițiativa, schimbând locul de muncă, dar va reveni asupra întregii problematice de fond, în ipostaza de prim-ministru, cu prilejul dezbaterilor celor două Coduri: *civil* și *penal*, în 1864.

Ca director al Departamentului din Lăuntru, din toamna anului 1851, a acordat atenție deosebită reformării structurilor administrative și punerii în aplicare a noului *așezământ agrar*, urmărind stărpirea abuzurilor și avertizându-i pe cei tentați a-i înșela pe țărani că nu va tolera ilegalitățile și-i va pedepsi cu asprime pe cei vinovați, indiferent de statutul lor social. Or, asemenea atitudine tranșantă nu putea fi acceptată de boierime și de personajele privilegiate din anturajul domnului, care i-au și blocat unele decizii și inițiative.

Urmarea? Kogălniceanu a preferat să demisioneze din funcție și – „retras de orice relație, ba chiar în dușmănie cu guvernul și cu persoana domnitorului Ghica”¹⁹ – și-a găsit refugiul în reluarea câtorva proiecte culturale (pe lângă cele economice și avocațesti), între care și editarea *Letopisetelor Țării Moldovei*. Cum, din toamna anului 1853, izbucnirea războiului Crimeii și ocupația armată străină (rusă, apoi austriacă), cu urmările sale imediate și de perspectivă pentru ambele Principate, avea să-i redirecționeze prioritățile ocupaționale, se poate spune că o etapă, aparent minoră (prin raportare la ansamblu), dar nu lipsită de însemnătate, din biografia personajului, se încheiase și că o alta, mult mai spectaculoasă, focalizată exclusiv pe obiectivul național major, deschidea larg porțile unui destin politic comun și inseparabil: al său și al țării.

În vreme ce foștii camarazi de idei și de acțiune, în majoritate munteni, ținută în afara granițelor de domnitorul Barbu Știrbei, și-au intensificat campania propagandistică pro-unionistă, colindând occidentul european doar „cu toiagul sărăciei în mână și cu graiul adevărului pe buze” (în plastica expresie a lui N. Iorga), M. Kogălniceanu a purces la organizarea *partidei unioniste* în Moldova, concomitent cu repunerea în circulație – spre înlesnirea misiunii emigranților revoluționari pașoptiști – a vechii sinteze *Histoire de la Valachie, de la Moldavie et des Valaques transdanubiens* (tipărită inițial la Berlin, în 1837).

După Conferința diplomatică de la Viena, din primăvara anului 1855, care a recunoscut și oficializat *chestiunea română* ca soluție pentru rezolvarea eternei probleme orientale²⁰, prefațând lucrările Congresului de pace de la Paris din anul următor, neobositul patriot și-a asumat, cu precumpănire, poziția de lider necontestat al mișcării naționale, odată cu fondarea organului de presă al acesteia, „Steaua Dunării” (1 octombrie 1855), jurnal menit să atragă opinia publică europeană de partea cauzei române și să asigure „triumful unei idei”. Și cum rezoluțiile amintitului Congres de pace înscrisau, între altele, organizarea, în premieră istorică, a unui referendum în Principate, menit a clarifica puterile europene (devenite garante) în problema pretins controversată a unirii acestora, Kogălniceanu a luat inițiativa organizării

„Societății Unirii” din Iași, la 25 mai 1856, cu obiectiv politic clar exprimat. „Crede-mă, scria el în acele împrejurări unui confrate muntean, că de două luni sunt fără somn, fără prânz, numai ca să pot face ceva. Este prea greu, dar, poate, voi izbuti. V. Alecsandri a sosit aseară de la București și acolo nu se face nimic pentru nație, toți gândesc numai la domnie. La noi, efervescența este mult mai mare (...) Silința mea este de a uni toate partizile într-o singură mare partidă, aceea a nației”²¹.

Fără a mai detalia momentele și evenimentele istorice cunoscute din perioada provizoratului politic în care a activat și s-a afirmat „Societatea Unirii” – ale cărei postulate naționale le vom regăsi, aidoma, înscrise în rezoluțiile Adunării ad-hoc de la Iași²², subliniem că apariția, structura, profilul, prezența și rostul ei în procesul construcției naționale și al fondării statului național român modern merită nu doar amintite, ci și reținute, studiate și aprofundate, ca repere valorice sau norme de conduită morală ale unei epoci și ale unei generații rămasă, parcă, izolată sau încremenită în timp, fără legături ori afinități cu posteritatea. Din mulțimea discursurilor și a intervențiilor la tribuna Adunării moldovene²³, pe tema râvnitei reorganizări a societății românești în acord cu spiritul dominant al veacului, nu puteau lipsi obiectivele naționale majore înscrise în mai vechile *Dorințe*, actualizate doar și explicitate și pentru uz extern, detaliate unde era cazul și, în final, sintetizate în cunoscutul program unionist, prezentat și acceptat de reprezentanța țării, în ziua de 7 octombrie 1857.

Ca împuternicit, nu doar legal, ci și moral, al celor „douăsprezece sute de mii de suflete” în acea primă Adunare a țării, cu adevărat reprezentativă (deși numai consultativă) din istoria noastră modernă²⁴, Kogălniceanu și-a îngăduit să încalce angajamentul comun moldo-muntean, vizând disocierea problematicii naționale de cea socială, spre a asigura reușita celei dintâi, expunându-se astfel nu numai atacurilor adversarilor, dar și reproșurilor moralizatoare ale camarazilor de peste Milcov. Deplângând neînțelegerea și justificând procedura urmată de Adunarea ieșeană, care făcuse loc, în cadrul dezbaterilor, și gravei problemei sociale, el răspundea lui D. Brătianu, la 28 octombrie același an: „Dezbinați de secole întregi, având pe urmele noastre un greu de trecut, este cu

neputință ca deodată să ne facem toți una, nu numai în dorinți pentru viitor, dar și în chipul de privire actuală. Fiecare avem împrejurări locale de care trebuie să ținem seama (...) Voi n-ați avut niciodată împilare de țărani ca la noi; voi nu știți grozăviile care se fac aici pe la moșii, de boieri și arendași. Voi, mai ales, n-ați avut caimacami ca Balș și Vogoridi, care de aproape doi ani se silesc a aduce revoluție. Prin urmare, nu știți în ce nenorociri am fi venit dacă am fi stat la dorințele politice. A fost dar neapărat să mergem înainte”²⁵.

Discursurile sale privitoare la acordarea de drepturi politice pentru toți locuitorii țării²⁶, sau cele referitoare la reglementarea relațiilor dintre țărani și proprietari²⁷, rostite în plenul Adunării ad-hoc, recomandă nu doar un talent oratoric de excepție, ci și un mare caracter. Asemenea virtuți aveau să iasă în evidență, cu sporită pregnanță, la început de ianuarie 1859, când, în calitate de membru al Adunării Elective moldovene, s-a recuzat primul dintre candidații la suprema demnitate în stat (în favoarea lui Costache Negri) și tot primul a fost care l-a întâmpinat pe domnitorul Unirii, la scara tribunei, printr-un discurs demn de orice antologie a artei oratorice. În numele unei vechi camaraderii ce-l lega de Cuza, dar cu respectul datorat noului statut al acestuia, oratorul îl îndemna pe alesul națiunii să fie receptiv și onest în fața gravelor probleme ce-i stăteau în față: „Fii dar omul epocii; fă ca legea să înlocuiască arbitrarul; fă ca legea să fie tare, iar tu, Măria Ta, ca Domn, fii bun și blând, fii bun mai ales pentru acei pentru care mai toți domnii trecuți au fost nepăsători sau răi...”²⁸.

Cum și cât i-a ascultat domnitorul Unirii povețele se știe. De asemenea, cunoscut este și faptul că ascensiunea politică a lui Kogălniceanu a continuat, strălucind, în vremea domniei lui Cuza, al cărui prim sfetnic și colaborator apropiat i-a fost, legându-și numele, ca prim-ministru, de toate marile reforme care au dat viață noului organism național pe harta Europei și au așezat societatea românească pe albia modernității.

După proclamarea unirii administrative, a fost cel dintâi care și-a asumat sporul responsabilității reclamată de noul statut al parlamentarilor: „noi nu mai suntem deputați ai Moldovei, suntem deputați ai României”²⁹, înfruntând cu mult curaj și cu un talent oratoric demn de renumele marelui

său adversar, primul-ministru conservator Barbu Catargiu, pe tema gravă și complexă a stării celei mai oropsite categorii sociale. Discursul său din 25 mai 1862, prilejuit de dezbaterile proiectului conservator de lege rurală, elaborat de Comisia Centrală de la Focșani și focalizat pe îmbunătățirea soartei țăranilor, a semnat nu doar o profundă cunoaștere a premiselor și realităților istorice circumscrise problematicii abordate într-un orizont cu largi deschideri europene, dar și o superioară înțelegere a implicațiilor ei: „În îmbunătățirea soartei țăranilor – afirma tribunul – văd tot viitorul țării mele, văd fundarea naționalității mele, văd fundarea naționalității române”³⁰. Patetică și persuasivă, strălucita-i pledoarie s-a impus de timpuriu ca piesă de referință în manualele de retorică ori în cuprinsul antologiilor consacrate oratorilor și elocinței românești. Înfăptuind apoi, ca prim-ministru, suita de reforme structurale, între care și cea agrară, apreciată de istoricul Andrei Oțetea ca fiind „cea mai însemnată dintre realizările sale”³¹, Kogălniceanu își materializa visul din tinerețe de a-i vedea pe țărani „stăpâni liberi pe brațele și pe ogoarele lor”, obiectiv căruia îi datoră, conform propriei mărturisiri, „toate luptele și toate căderile” de până atunci³².

Nedreapta și brutala înlăturare a lui Cuza de la tron l-a afectat, desigur, pentru că – în pofida înghetului total al raporturilor bilaterale³³, survenit în urma demisiei întregului cabinet, în ianuarie 1865 – Kogălniceanu i-a rămas același apropiat prieten și energic apărător al imaginii sale publice, solidarizându-se mereu și deplin îndreptățit cu cel încriminat de adversarii comuni pentru cele mai multe fapte săvârșite împreună. Când, în martie 1867, deputatul dorohoian Ion Pillat, bunăoară, ceru să fie sechestrată și vândută la mezat averea ex-domnitorului Cuza, replica sa a fost promptă, smulgând aplauzele asistenței: „Cât pentru mine, înaintea Adunării, înaintea țării și înaintea istoriei, iau responsabilitatea tuturor faptelor, bune și rele, comise în timpul când am avut onoarea a fi ministru fostului domnitor Alexandru Ioan I”³⁴. Mărturisirea publică a „complicității” sale era dezvoltată și epistolar, în toamna aceluiași an, insistând de astă dată pe partea „solistică” a propriei contribuții în procesul reformării societății românești: „Am lucrat treizeci de ani pentru țara mea. Nu e o singură reformă, un singur act național, în care să

nu figureze numele meu. Toate legile cele mari sunt făcute și contrasemnate de mine”³⁵. În sfârșit, solidarizarea sa cu toate inițiativele și faptele domnitorului Cuza – în pofida înghețului total al relațiilor bilaterale, în ultimii șapte ani de viață a persoanei omonime – și-a găsit expresia în admirabila-i orăție funebră rostită la Ruginoasa, la căpătâiul dispărutului și încheiată cu profeția nestinsă prin vremuri: ... „Cât va avea țara asta o istorie, cea mai frumoasă pagină va fi cea a lui Alexandru Ioan I”³⁶.

Stigmatizat mereu de adversari ca *omul de la 2 mai* și considerându-se – în numele aceleiași frumoase solidarizări – *învinsul lui 11 februarie*, Kogălniceanu n-a demobilizat, precum C. Negri, Iancu Alecsandri sau (pentru o vreme) V. Alecsandri, ci s-a aruncat în luptă cu vigoare sporită și după 1866, militând pentru înfăptuirea integrală a programului de regenerare a societății românești, de pe pozițiile de parlamentar, de ministru (de Interne sau Externe), de negociator și diplomat, de membru fondator al Partidului Național Liberal, de membru al Societății Academice Române, de vicepreședinte și apoi președinte al Academiei Române, de la tribuna căreia avea să-și rostească, în chiar anul morții, celebrul său discurs retrospectiv.

Sinceritatea, curajul și abnegația cu care s-a angajat în lupta pentru binele obștesc i-au adus lui Kogălniceanu nu doar recunoștință din partea beneficiarilor, ci și persecuții, denigrări, violente atacuri în presă și la tribună, chiar și tentativă de asasinat, fără ca acestea să-l intimideze ori să-i diminueze elanul, dimpotrivă, călindu-i temeritatea. „Toți avem sentimente de agresiune contra acestui gigant”, recunoștea cu franchețe unul dintre adversarii săi politici la încheierea unui prim ciclu de exprimare practică a reformatorului. Despre încercările repetate de blocare, prin cele mai năstrușnice motive, a candidaturii sale în varii colegii și campanii electorale, Kogălniceanu mărturisea unui amic: „Sfătuitu-s-au necurații ca să mă scoată din casa părintească (Parlament – n.ns.). Într-alte cuvinte, și boierii și roșii (liberalii radicali – n.ns.) și-au dat mâna ca să mă șteargă din rândul celor vii: boierii, pentru că le-am scos țărani din ghiară, roșii, pentru că am făcut fără dâșii aceea ce ei voiau a face fără de mine (...) De nu s-ar atinge decât de persoana mea, crede-mă că, n-aș dori mai bine decât a mă trage din luptă și

a mă odihni. Însă se atinge de țara mea, de toate drepturile și de Unire, de viitor, care toate sunt puse în chestiune și aceasta în timpii cei mai critici. Iată dar ce mă face să cerc din nou lupta și să-mi pun din nou candidatura în mai multe locuri, că doar voi putea izbuti undeva”³⁷.

A reușit mereu și nu oricum. Iar prestația la tribuna Camerei, ori a Senatului, alternând cu responsabilitățile executive preluate odată cu portofoliile ministeriale, i-au amplificat faima și consolidat aura de „arhitect” al României moderne. Nu poate fi trecut cu vederea, desigur, faptul că, deși adversar motivat al Convenției comerciale cu Austro-Ungaria din 1875, odată ajuns în fruntea Ministerului de Externe, a fost cel care a semnat ratificarea documentului; de asemenea, Convenția militară cu Rusia din 4 aprilie 1877, al cărei concept aparținuse adversarilor săi politici și prilejui-se dispute violente în Adunare și Senat, a fost semnată și apărută apoi de Kogălniceanu; în sfârșit, deciziile Congresului de la Berlin, din 1878, unde pledase admirabil fără să fi putut împiedica clauzele defavorabile României, aveau să fie amplu comentate în Parlament de același lucid politician și diplomat, care, împărțășind aprehensiunile opiniei publice față de actele cu impact (economic, militar sau politic) asupra ființei naționale, înțelegea totodată și conjuncturile contemporaneității, determinante adeseori în direcționarea conduitei externe a oricărui cabinet sau factor responsabil pentru destinul propriului popor³⁸.

După părăsirea portofoliului de la Externe (noiembrie 1878), odată cu demisia cabinetului din care făcea parte, a fost readus în guvern, ca ministru de Interne (iulie 1879), din rațiuni strict politicianiste, corelate modificării Constituției. Devenind, însă, incomod pentru politica lui I. C. Brătianu, n-a rezistat în funcție decât până în aprilie, anul următor, când, compensatoriu, i s-a încredințat postul de ministru plenipotențiar la Paris. Dar, și de acolo, a intrat repede în conflict cu guvernul, criticând aspru atitudinea concesivă a acestuia, față de Austro-Ungaria, în „chestiunea Dunării”, acolo unde autoritățile imperiale ceruseră ca, în comisia mixtă, să dețină președinția permanentă, cu vot preponderent. În august și decembrie 1880, el a transmis înlocuitorului său de la Externe (V. Boerescu) două memorii, protestând împotriva sacrificării intereselor țării în favoarea

pretențiilor habsburgice³⁹. Urmarea? Kogălniceanu a fost rechemat în țară la 1 iulie 1881. Dezgustat de intrigile țesute de adversari, a decis să pună capăt oricărei combinații ministeriale, focalizându-și atenția și energia pe lupta pentru ameliorarea soartei țăranilor.

În vremea răscoalelor țărănești din 1888, cel care proclamase cu 11 ani mai devreme, în fața Camerelor reunite ale Parlamentului, independența țării legitime, în același hemiciclu, temeiurile ridicării palmașilor la luptă și, înfierând ororile din lumea satelor, cum făcuse și în „Steaua Dunării” și în Divanul ad-hoc și în repetatele ministeriale dintre anii 1861 și 1865, a cerut lui Constantin Mille să-l cuprindă pe lista pledanților apărători ai cauzei țăranilor răzvrățiți. La 5 decembrie 1888, a pledat cu insistență pentru amnistierea țăranilor condamnați, declarând solemn: „Înainte de a muri, eu nu voi înceta să apăr pe țărani și voi merge chiar înaintea juriului ca să-i apăr”⁴⁰. Subiectul îi va fi fost proaspăt în memorie la început de aprilie 1891, când, cu prilejul jubileului sfertului de veac al Academiei, istoricul și protagonistul luptei pentru abolirea privilegiilor de naștere și de avere, pentru emanciparea țăranilor și egalitate civilă și politică „pentru toți fiii României”, asocia tema generală propriei sale vieți, într-o evocare autobiografică demnă de o antologie a înțelepciunii, onestității și verticalității morale românești.

A fost cântecul de lebadă a cărturarului și omului politic unicat în spațiul românesc din veacul regenerării, pentru că, peste numai două luni și ceva, la 20 iunie același an, se stingea din viață, la o clinică chirurgicală din Paris, nu înainte de a-și îndemna fiii să poarte cu demnitate numele de Kogălniceanu.

Reconstituind traseul celor „mai bine de 50 de ani din istoria neamului românesc” acoperit de uriașa personalitate a înaintașului, cel care i-a luat locul în suprema instituție academică, savantul A. D. Xenopol, afirma în al său discurs de recepție: „Literatur distins, istoric fruntaș, mare orator și încă mai mare om de stat, Mihail Kogălniceanu a fost una din acele naturi alese ce cu greu încap câte două, alături, în un veac; pentru care timpul cât l-a trăit a fost prea scurt și spațiul în care cât i-a fost învoit să se miște, prea neîncăpător, spre a dezvolta uriașa putere a concepțiunilor, cugetărilor și năzuințelor lui (...) El ar fi trebuit să se nască în

sânul unei mari împărății și să conducă destinele ei (...) Lucrarea lui în folosul poporului său este atât de însemnată, că fără dânsa starea în care astăzi ne aflăm aici n-ar putea fi gândită. A lăsat după el o mare dungă de lumină și generațiunile viitoare vor întâlni pretutindeni numele său alipit de tot ce s-a înfăptuit mare și însemnat în marea și însemnata epocă a regenerării noastre”⁴¹.

Dominând nu doar veacul, ci o epocă distinctă, poate cea mai frumoasă și mai tumultuoasă a istoriei naționale, ilustrul reformator, patriot și om de spirit conferă temeinicie și credibilitate – prin întreaga-i operă și existență – expresiei aforistice, cu rezonanță biblică⁴², lăsată posterității de Octavian Goga: „La început a fost Kogălniceanu”⁴³.

Note

¹ Al. Zub, *Mihail Kogălniceanu: un fondateur de la Roumanie moderne*, Editura Științifică și Enciclopedică, București, 1978, cu două ediții succesive, în anii 1984 (la aceeași Editură) și 2005 (la Editura Institutul European, Iași).

² N. Iorga, *Mihail Kogălniceanu. Scriitorul, omul politic și românul*, București, 1921 (apud Mihail Kogălniceanu, *Texte social-politice alese*. Antologie, alcătuită de Dan Berindei, Leonid Boicu ș. a., Editura Politică, București, 1967, p. 7).

³ Idem, *Gânduri și sfaturi ale unui om ca oricare altul*, București, 1905, p. 193.

⁴ Al. Zub, *Mihail Kogălniceanu, istoric*, Editura Junimea, Iași, 1974, p. 16.

⁵ *Ibidem*, ediția a II-a, Editura Universității „Al. I. Cuza”, Iași, 2012, p. 6.

⁶ Nestor Vornicescu, *Mihail Kogălniceanu la Râșca, în 1844*, în „Mitropolia Moldovei și Sucevei”, XLIV, nr. 3-4, Iași, 1968, p. 174-184.

⁷ Pentru detalii, vezi: D. Vitcu, *M. Kogălniceanu și evenimentele din martie 1848 de la Iași*, în „Anuarul Institutului de Istorie și Arheologie” (AIIAX), Iași, tom IV, 1967, p. 163 și urm.; Al. Zub, *Din activitatea politică a lui M. Kogălniceanu la 1848*, în „Revista de Istorie”, XXIX, nr. 7/1976, p. 999-1012.

⁸ N. Cartoian, *Pribeția lui M. Kogălniceanu în Bucovina la 1848*, în vol. *Lui Ion Bănuș. Amintire*, București, 1916, p. 60.

⁹ D. Vitcu, *op. cit.*, p. 166.

¹⁰ Apud Alexandru Zub, *M. Kogălniceanu. Studii și note istoriografice*, Editura Academiei & Editura Istros, București-Brăila, 2017, p. 221.

¹¹ Idem, *Mihail Kogălniceanu un arhitect al României moderne*, ediția a III-a, Editura Institutul European, Iași, 2005, p. 55.

¹² *Anul 1848 în Principatele Române*, vol. III, București, 1902, p. 131-142. Vezi și Valeriu Șotropa, *Proiectul*

de constituție al lui Mihail Kogălniceanu din 1848 în contextul ideologiei revoluționarilor din țările române, în AIIAX, tom X, Iași, 1973, p. 229-245.

¹³ Al. Zub., *op. cit.*, p. 58.

¹⁴ T. Balan, *Activitatea refugiaților moldoveni în Bucovina, 1848*, Sibiu, 1944, p. 35, 45-46.

¹⁵ Leonid Boicu, *Adevărul despre un destin politic. Grigore Al. Ghica*, Editura Junimea, Iași, 1973, *passim*.

¹⁶ Pentru detalii, vezi Dumitru Vitcu, *Bicentinar Mihail Kogălniceanu. Adnotări și rectificări biografice*, în AIIIX, tom LIII, Iași, 2016, p. 357-376.

¹⁷ Idem, *Inadvertențe istorice gravate în marmură (la Cazarma Mare de la Copou)*, în AIIIX, tom LI, Iași, 2014, p. 361-368.

¹⁸ Idem, *Mihail Kogălniceanu. Virtuțile reformatoare ale justițiarului*, în vol. *Elita românească și itinerariile modernității. Omagiu profesorului Mihai Cojocariu*, coord. Cristian Ploscaru, Editura Universității „Al. I. Cuza”, Iași, 2021, p. 341-356.

¹⁹ Apud Al. Zub., *op. cit.*, p. 60.

²⁰ Leonid Boicu, *Geneza „chestiunii române” ca problemă internațională*, Editura Junimea, Iași, 1975, *passim*.

²¹ Augustin Z. N. Pop, *Pe urmele lui Mihail Kogălniceanu*, Editura Sport-Turism, București, 1979, p. 156.

²² Pentru detalii, vezi Dumitru Vitcu, *Repere ale emergenței naționale: „Societatea Unirii” din Iași (1856)*, în „Dacia literară”, an XXV (serie nouă), nr. 3-4 (126-127), Iași, 2014, p. 6-12.

²³ Nu mai puțin de 84 de discursuri și intervenții au ilustrat activitatea lui M. Kogălniceanu în cadrul Adunării ad-hoc de la Iași (apud M. Kogălniceanu, *Discursuri parlamentare în epoca Unirii*, ediție de Vladimir Diculescu, Editura Științifică, București, 1959, p. 339-346); idem, *Texte social-politice alese*, p. 206-209.

²⁴ „Cu greu se va găsi în istoria specială a românilor, cu greu în istoria altor popoare, chiar, o Adunare mai plină de sentimente generoase și de un entuziast patriotism, de o înflăcărată iubire de naționalitate – afirma analistul politic M. Eminescu – ca Adunarea ad-hoc a Moldovei de la 1857, numită cu drept cuvânt și cu recunoștință din partea tuturor, *Adunarea mămă*”. Remarcându-i maturitatea și reprezentativitatea, el mai nota că forumului moldovean i se datora practic „toată programa dezvoltării ulterioare a statului român”, spre a încheia cu lauda altruismului și spiritului de jertfă moldav în profitul cauzei naționale (*** *M. Eminescu: sens, timp și devenire istorică*, coord. Gh. Buzatu, Ștefan Lemny și I. Saizu, Universitatea „Al. I. Cuza”, Iași, 1988, p. 234-236).

²⁵ Al. Cretzianu, *Din arhiva lui Dumitru Brătianu*, vol. II, București, 1934, p. 214-217.

²⁶ *Acte și documente relative la istoria renascerii României*, tom VII, București, 1896, p. 218-220, 222-223, 226-243, 249; Mihail Kogălniceanu, *Discursuri parlamentare din epoca Unirii*, p. 28-45.

²⁷ *Acte și documente...*, tom. VII, p. 220, 505-506, 516-520, 531..

²⁸ *Acte și documente*, tom. VIII, București, 1900, p. 345; D. Vitcu, *Iașii și Unirea Principatelor*, în vol. *Aspec-*

te ale luptei pentru unitate națională. Iași, 1600-1859-1918, coord. Gh. Buzatu, A. Karețchi, D. Vitcu, Editura Junimea, Iași, 1983, p. 124.

²⁹ M. Kogălniceanu, *op. cit.*, p. 335-336.

³⁰ D. D. Sturdza-Șcheianu, Radu Rosetti, *Acte și legiuri privitoare la chestia țărănească*, supl. I, vol. II, București, 1907, p. 404-453; Mihail Kogălniceanu, *Texte social-politice alese*, p. 241-262.

³¹ Andrei Oțetea, *Mihail Kogălniceanu, istoric și om de stat*, în „Studii”, an XIX, nr. 5, București, 1966, p. 862.

³² Mihail Kogălniceanu, *op. cit.*, p. 263-264.

³³ „Relațiile d-lui Kogălniceanu cu Vodă Cuza sunt aceleași care erau în ziua de 26 ianuarie 1865, când a continit de a mai fi consilierul lui Alexandru Ioan I”. De atunci, „doar o singură salutare de pălărie, în piața Graben din Viena, în vara anului 1868”, declara fostul sfetnic, ziarului „Românul”, la insinuările vizând implicarea sa în procesul electoral de la Mehedinți, unde ex-domnitorul câștigase un mandat de deputat, în lipsă (apud Al. Zub, *Mihail Kogălniceanu. Biobibliografie*, Editura Enciclopedică & Editura Militară, București, 1971, p. 73, nota 563).

³⁴ *Ibidem*, p. 155 (n.1993).

³⁵ N. Iorga, *Mihail Kogălniceanu: scriitorul, omul politic și românul*, București, 1918, p. 20-24.

³⁶ Constantin C. Giurescu, *Viața și opera lui Cuza Vodă*, Editura Științifică, București, 1967, p. 443; Mihail Kogălniceanu, *Texte social-politice alese*, p. 288-289.

³⁷ Augustin Z. N. Pop, *Pe urmele lui Kogălniceanu*, p. 218-219.

³⁸ Pentru detalii, vezi Dumitru Vitcu, *Diplomatul Mihail Kogălniceanu și începutul întregirii naționale: Dobrogea (1878)*, în „Analele Științifice ale Universității Al. I. Cuza” – Iași, tom XLIV, 2018, p. 55-64.

³⁹ În cuprinsul celor două documente, el avertiza că „...acvila Imperială își înfinge cângile pe marile debușuri ale comerțului și ale puterii în Orient (...) Combătând din toată inima și cu toate puterile ce mi-au rămas încă încercările guvernului austro-ungar de a ne domina economic, de a intra în viața noastră politică, comercială, socială, de a se insinua în toți porii organismului nostru, cred că îmi fac datoria de bun român, cred că-mi îndeplinesc o datorie către acele generații energice și generoase, care, cu lungi trude și sacrificii au făcut România de astăzi” (apud Al. Zub, *Mihail Kogălniceanu, un arhitect al României moderne*, p. 93).

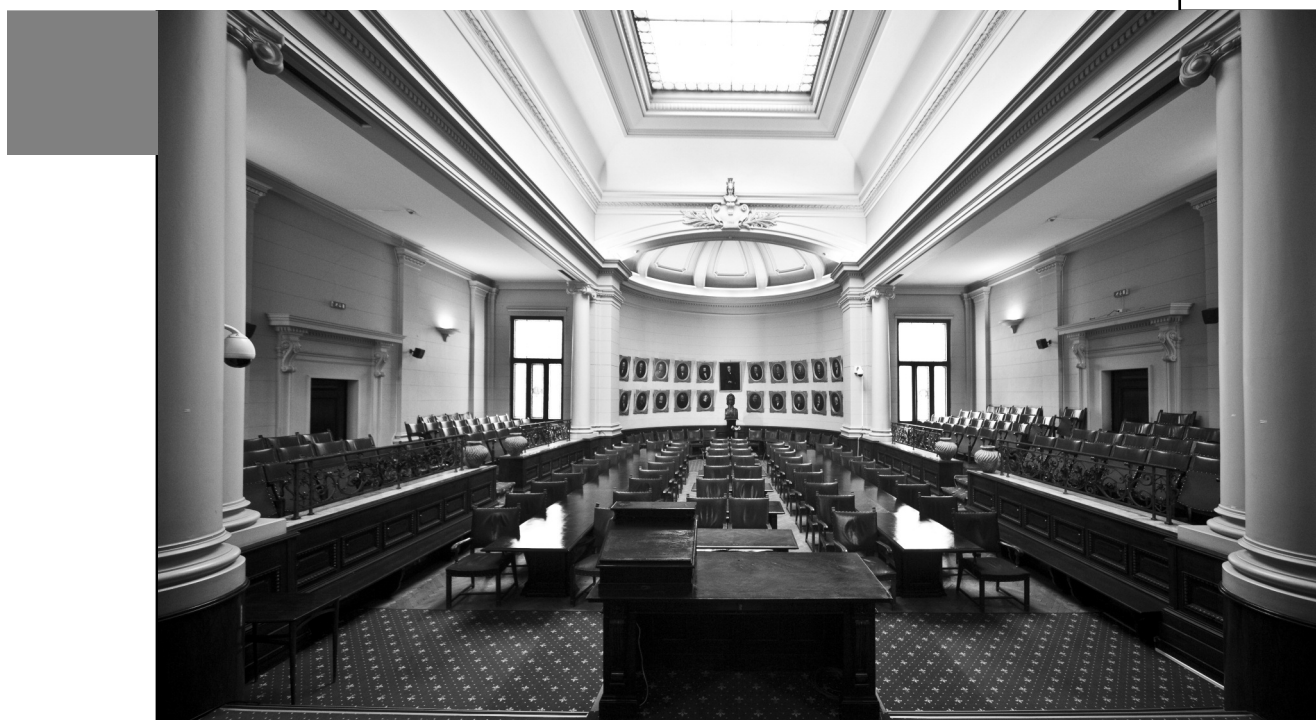
⁴⁰ *Ibidem*, p. 96.

⁴¹ A. D. Xenopol, *Mihail Kogălniceanu. Discurs de recepție*, București, 1895 (apud *Discursuri de recepție la Academia Română*, ediție de Octav Păun și Antoaneta Tănăsescu, București, 1980, p. 17)

⁴² Vezi *Biblia sau Sfânta Scriptură (Facerea. Întâia carte a lui Moise)*, tipărită sub îndrumarea preafericitului Părinte Teotist, Patriarhul Bisericii Ortodoxe Române, Editura Institutului Biblic și de Misiune a BOR, București, 2006, p. 11.

⁴³ Octavian Goga, *Discursuri*, Tipografia „Cartea Românească”, București, 1942, p. 93.

Conferințele Academiei Române

Trei decenii de Uniune Europeană (1993–2023): O unitate de tradiții și drept, o comunitate de valori, un viitor al solidarității*

Mircea Duțu**

La 1 noiembrie 2023 s-au împlinit trei decenii de la înființarea Uniunii Europene (prin intrarea în vigoare a Tratatului de la Maastricht la 1 noiembrie 1993), marcând o nouă etapă în construcția europeană prefigurată în urmă cu un secol și concretizată mai ales acum 66 de ani prin Tratatul de la Roma de instituire a Comunităților Europene (1957). Născute din preocuparea asigurării păcii și în căutarea evitării declinului bătrânului continent, ideea și mișcarea europeană au evoluat și s-au adaptat meandrelor mersului istoric, ajungând acum la un nou moment de răscruce al exprimării și existenței lor, inclusiv instituționale. Uniunea Europeană (UE sau Uniunea) întruchipează consubstanțial ideea că popoarele Europei sunt legate între ele printr-o comunitate de destin, că ceea ce afectează pe unii are un impact și asupra celorlalți, că, în mod incomparabil, împreună suntem mai puternici.

Desăvârșit în procesul de reorganizare europeană în urma Primului Război Mondial și în zorii construcției europene, statul național unitar român s-a reintegrat instituțional civilizației occidentale postbelice după „suspendarea” forțată impusă de istorie în răstimpul 1947–1989 prin afilierea la Consiliul Europei (1993) și mai ales în urma aderării la UE în 2007. Și de această dată participarea românească a cunoscut particularitățile sale, survenind nu atât printr-o „lărgire” a Uniunii, cât mai degrabă o înglobare a noilor veniți și cu statutul nu de „stat integrat”, ci mai degrabă de unul „cu apartenență diferențiată” (diminuată).

1. O construcție europeană originală, care tinde spre integrare. Se afirmă, pe bună dreptate, că Europa unită nu s-a născut dintr-un simplu elan spiritual, în condițiile avântului „federalismului” imediat după Al Doilea Război Mondial și, în orice caz, dacă acesta a existat, nu a fost determinant. Ea s-a cristalizat lent și prudent, în fața unei opțiuni fără de ales a liderilor vest-europeni: incitați de SUA (prin planul Marshall) de a-și coordona eforturile de reconstrucție, convinși de a se alătura câmpului occidental pentru a evita contagiarea de „amenințarea sovietică”, conștienți că viitorul aparține unui capitalism internațional din ce în ce mai deschis, unde nu rezistau decât dacă se apropiau, ei au acceptat constrângerile cooperării strânse întrucât au văzut în aceasta singurul mod de a salva statul de la naufragiu. În mod evident, Europa nu se mai putea baza deloc pe pretinsa sa superioritate spirituală. Ceea ce prevestise la începuturi, în 1919, P. Valery se îndeplinea: construcția europeană se impunea spre a menține pacea și a evita declinul¹. Într-adevăr, aceasta din urmă în special în fața creșterii altor giganți economici și militari, a fost și rămâne motorul primordial al integrării continentale. „Relansarea” sa operată în anii 1980 și simbolizată prin Actul Unic European din 1986, avea aceeași explicație: necesitatea redresării competitivității în condițiile creșterii economice explozive din SUA și Japonia, și deci nevoia desăvârșirii pieței unice. Refondarea prin Tratatul de la Maastricht (1992–1993) se înscria aceleiași logici, tenta politică a proiectului

*Lucrarea exprimă și dezvoltă ideile expuse de autor în cadrul prelegerii publice susținute în cadrul Conferințelor Dalles ale Academiei Române (7 decembrie 2023).

**Prof. univ. dr., directorul Institutului de Cercetări Juridice „Acad. Andrei Rădulescu” al Academiei Române.

european accentuându-se acum spre a deveni proeminentă. Căderea zidului Berlinului și dispariția reperului major al unui adversar perfect identificabil („imperiul sovietic”) erau înlocuite de dispersia amenințărilor și revitalizarea „fricii de Germania” suscitată prin reunificarea sa, suficientă însă spre a motiva voința politică pentru a renunța la suveranitatea monetară și de a exercita în comun prerogativele regaliene în materie de politică externă și de securitate interioară. Totodată, în aceleași repere s-a afirmat și perspectiva contrară: din moment ce nu mai există o amenințare clară, nici necesitatea de a întreprinde proiecte comune nu mai e de domeniul evidenței. De aceea, eforturile unei relansări coordonate de inspirație keynesiană nu au dat roade. În orice caz, în deceniile ce au urmat momentului Maastricht Europa unită a reușit să îndeplinească angajamentele atunci stabilite – realizarea monedei unice și lărgirea spre est – dar nu și-a adăugat noi scopuri. În absența unui proiect mobilizator reforma instituțională s-a împotmolit, confirmând astfel o altă „lege” a integrării: statele membre nu se înțeleg asupra mecanismelor de decizie, decât atunci când ele se pun de acord mai întâi asupra a ceea ce e de decis. Poate că veritabila noutate a ultimelor trei decenii de existență a construcției europene rămâne înscrierea mizei europene la nivelul opiniilor publice din statele membre.

Încercând să răspundă la întrebarea: de ce „obiectul politic european” rămâne atât de controversat și astăzi, la trei generații după cea a „părinților fondatori”, Paul Magnette ne propune viziunea (interesantă!) a unui „regim politic de o mare originalitate”, care prin integrarea politică a bătrânului continent pe care a promovat-o a „bulversat modul de secole de a concepe politica”². Într-adevăr, consideră universitarul francez, Uniunea Europeană nu e o nouă putere, exterioară statelor, ci un nou teatru de confruntări politice, nu reprezintă substituirea unei guvernante desprinsă de politică, ci un nou mod de a face politică între state suverane. În aceeași perspectivă, sensul istoric și politic al Europei nu ar fi depășirea națiunilor, ci pe cea a unei ordini internaționale care nu avea așa ceva decât ca denumire. Crearea de interdependențe economice, plasarea statului într-o buclă instituțională și înlăturarea izolării cetățenilor naționali pentru a închide ciclul „răz-

boiului civil european” ar constitui marea operă de până acum a construcției europene. Niciodată Uniunea nu a avut ca vocație a sa substituirea națiunilor. Dimpotrivă, ea a fost și rămâne cadrul de salvare a așa-ziselor „nations meurtriers” (A. Milwark). Nu în ultimul rând, faimoasa „metodă comunitară” nu are avea ca scop decât mutualizarea leadershipului, prevenirea tentațiilor hegemonice, a face posibilă, dacă nu certă, o negociere loială între statele membre.

Cu o asemenea percepție, la 66 de ani de la crearea Comunității Europene (1957) și la 30 de ani de manifestare ca UE, construcția europeană își exprimă valențele, insuficiențele și perspectivele afirmării sale.

1.1. Un proiect evolutiv și transformativ. Cunoscătorii problemei consideră că ceea ce a constituit probabil „forța majoră” a tratatelor de instituire a Comunităților Europene s-a manifestat tocmai în capacitățile lor intrinseci de a dezvolta un potențial permanent de evoluție. Istoria construcției europene, inclusiv juridice, permite decelarea de „momente fondatoare” și a decupa perioade separate de mari date marcând transformări radicale. Din această perspectivă, la finele anilor 1950 se trece de la vremea fondărilor, la timpul evoluțiilor și apoi la cel al revizuirilor.

Criza din 1962 a deschis perioada compromisurilor, cel de la Luxemburg fiindu-i o ilustrare perfectă. Eșecurile trecerii la o uniune mai politică, impactul în cele din urmă limitat al „Raportului Tindemans” (1975), „Raportul celor trei înțelepți” (1979) ori al „Planului Genscher-Colombo” (1981), astăzi cu totul uitate, apoi lucrările „Clubului Crocodilului”, devenit proiectul Spinelli, au permis totuși să se ajungă la o soluție de compromis reprezentată de Actul unic european (1987), prima revizuire *a minima* a tratatelor originale, chiar dacă expirată la 31 decembrie 1992, și extinderea votului majorității calificate a permis progrese sensibile în sensul eliminării obstacolelor fizice, tehnice și fiscale în vederea desăvârșirii pieței interioare³. În această perspectivă, momentul aniversar 1992/1993 marcat, după cum se știe, prin semnarea la 7 februarie 1992 a Tratatului de la Maastricht și intrarea sa în vigoare la 1 noiembrie 1993 este dificil de analizat în termeni de evoluție ori de refondare. S-ar putea, mai degrabă, considera că rezultatul final al celor trei

decenii de la Tratatul Maastricht ca aniversarea unui nou moment fondator, se justifică mai întâi din punct de vedere simbolic, întrucât consacră emergența convențională a conceptului de Uniune Europeană, și apoi pentru că arhitectura celor trei piloni este purtătoarea unei construcții ce condiționează încă în și mai mare măsură formele de integrare europeană de azi. În revanșă, condițiile de elaborare a tratatului, dificultățile ratificării sale, complexitatea „gramaticii de la Maastricht”, multiplicarea protocoalelor și declarațiilor, proliferarea formulelor de diferențiere, instaurând în special statuturile speciale ale Marii Britanii și Danemarcei, au inaugurat, de asemenea, o mișcare durabilă către o Europă „à la carte”, această „Europe of bits and pieces” care, lent dar sigur, a fragilizat ansamblul edificiului european, până la a-i zdruncina fundamentele. Tratatul de acum 30 de ani a însemnat, deopotrivă, începutul unui șir de revizui, ale căror rezultate s-au rezumat, mai degrabă, la aspecte cosmetice decât să reprezinte transformări profunde. Așa se face că negocierea și încheierea în 1997 a Tratatului de la Amsterdam au ratat mize importante, chiar dacă el a permis comunitizarea parțială a celui de-al treilea pilon, integrarea „acquis-ului Schengen” și crearea spațiului de libertate, de securitate și de justiție, o dezvoltare a politicii sociale, precum și o întărire a protecției drepturilor fundamentale. Dar instituționalizarea cooperării consolidate și proliferarea mecanismelor dezvoltării reflectă mai ales urmarea unei mișcări de dezintegrare decât un progres semnificativ spre o coeziune crescândă. Mergând în sensul declinului și al evoluțiilor contrastante, Tratatul de la Nisa (2001) e considerat a ilustra în mod emblematic slăbiciunile uluitoare ale unui text reieșit dintr-un compromis șchiop și din ambiții stinse. Altfel spus, atunci ideea supranațională strălucea, ambiția comună se eroda, voința politică se fărâmița. Un episod interesant, chiar dacă a însemnat un proiect ratat l-a constituit lucrările Convenției și anteproiectul Tratatului de stabilire a unei Constituții pentru Europa, care, dincolo de oximoronul semantic „tratat-constituție”, se sprijinea și pe unul juridic și politic. Printre altele, chiar dacă invocarea „rădăcinilor creștine comune” din anteproiect a fost ignorată în tratatele ce au urmat, ea își menține semnificațiile, în sensul

înscrisului proiectului și în tendința catolică de a „fabrica” „utopii mobilizatoare”, reprezentării, deopotrivă, politice și spirituale, exerciții de imaginar și de interpretare, capabile să trimită la realități care nu există încă, dar care sunt sortite să se întâmple. Într-adevăr, ideea de „unitate europeană” care a marcat întreg secolul 20 reprezintă și o „utopie” care a devenit realitate, având ca preocupare ștergerea în cadrul comunitar a naționalismelor belicoase și a totalitarismelor prădătoare și se cuvine tratată ca atare.

Rezultatele negative ale referendumurilor din Franța și Olanda, precum și absența de entuziasm constituțional în celelalte state membre au suscitată o altă criză majoră a construcției europene. Adoptarea ulterioară a Tratatului de la Lisabona (2009) nu a pus capăt acestui euroscepticism crescând. Pe lângă faptul că a preluat unele elemente ale proiectului de constituție în pofida pozițiilor exprimate democratic prin referendumuri, tratatul de acum 14 ani a marcat mai mult „întoarcerea la stat” și reapariția tehnicii compromisului. Nu putem ignora faptul că evoluțiile construcției europene, inclusiv a celei juridice, au fost afectate de anumiți factori, precum: lărgirile succesive ce au îndoit profund logica funcționării sistemului, stabilirea Uniunii economice și monetare și constituirea zonei euro, vulnerabilitățile Uniunii la constrângerile externe (impactul mondializării, crizele monetare și financiare, fenomenele migratorii ș.a.). În mod paradoxal atari fenomene au suscitată o mișcare de repliere asupra suveranităților naționale, în timp ce acestea nu-și pot găsi soluționarea decât printr-o „europenizare” a obiectivelor și a mijloacelor de atingere a lor.

În orice caz, nu putem conchide fără a adăuga faptul că dreptul va avea, fără îndoială, un rol major de jucat în preocuparea de „refondare”, cu atât mai mult cu cât rămâne valabilă formula celebră a profesorului Pierre Pescatore potrivit căreia dreptul „interpretat în mod convenabil” este „un puternic instrument de integrare”⁴.

1.2. Matricea juridico-instituțională a unui continent. Fără a pune în discuție matricea originală fixată prin Tratatul de la Roma din 1957, faza de integrare care se inaugurează la începutul anilor 1990, modifică însă sensul și amploarea construcției europene. Concepută la originile sale ca unul din elementele de apărare pe care Vestul

voia să le promoveze împotriva „amenințării sovietice” în cadrul opoziției militaro-ideologice și economice dintre cele două mari blocuri europene și mondiale ale timpului, post-1989 apărea întrebarea care devenea sensul existenței Uniunii în condițiile prăbușirii URSS și ale demontării sistemului său central și est european? Implicațiile evoluțiilor ordinii geopolitice mondiale pentru integrarea europeană au fost întotdeauna notabile, dar au rămas în același timp incerte. Europeanii au reacționat pe etape, pentru a nu spune ceva hotărât conjunctural fără a avea o reprezentare perfect de clară asupra modului în care se impunea a se reacționa. Din acest punct de vedere, și Tratatul de la Maastricht apărea mai degrabă precum un răspuns ezitant la acel, pe atunci, nou și deosebit de puternic șoc exogen. El a antrenat o dublă mișcare, de lărgire și de adâncire a Uniunii care încerca să-și păstreze echilibrele originale. Este dificil să ne imaginăm astăzi cum, cadrul instituțional conceput inițial pentru participarea a 6 state din Europa Occidentală, modificat apoi treptat, a putut să se adapteze în cele din urmă la dimensiunile unei arhitecturi europene aproape continentale, care se întindea geografic de la Marea Baltică la cea Mediterană și de la Oceanul Atlantic până la Marea Neagră. Nostalgiiile „micii Europe” nu au dispărut încă, și generează diferite rezonanțe. După Aristotel și până la Kant, trecând prin Machiavelli, Montesquieu și Rousseau, mai toți teoreticienii politici au văzut zorii spectrului despotismului în spatele (largilor) confederații. Dar odată cu experiența constituirii și funcționării SUA, care au contrazis respectivele evoluții istorice, s-au prefigurat perspectivele originale ale existenței unei UE ajunsă la 27 de state membre și cu o populație de circa 450 milioane. În planul competențelor comunitare Tratatul din 1992 a adus două principale noutăți, care au extins în mod considerabil câmpul de acțiune și semnificațiile Comunității. Mai întâi, el a introdus moneda unică, prin care nu numai că statele care au adoptat-o au transferat puterea monetară Băncii Centrale Europene (BCE), dar s-au angajat să-și coordoneze politicile lor economice și să-și impună o strictă disciplină bugetară. Întărirea regulilor acesteia din urmă, sub impactul crizei financiare din 2008, a generat vii dezbateri, mai ales în privința „recomandărilor” pe care Comisia

Europeană le poate face în acest sens guvernelor naționale ori în cea a mecanismelor de coeziune economică și socială stabilite pentru a compensa costul convergenței economice în țările mai puțin avansate. Cealaltă mare noutate a vizat coordonarea politicilor externe și de securitate internă; mecanismul rămâne foarte interguvernamental, rolul instituțiilor unional-europene păstrându-se marginal și deciziile aferente fiind luate în general prin unanimitate. Însă, efectul simbolic și amploarea pe termen lung a acestui nou angajament sunt departe de a fi neglijabile. Chiar dacă, în mare măsură, nu era vorba decât de o formalizare a unor practici de cooperare care existau deja de mai multă vreme, acești doi piloni ai Uniunii schimbau însăși semnificația construcției europene. De această dată, piața comună se completa cu elemente direct politice și făcea să intre în negocierea europeană competențele regaliene ce sunt în centrul definiției statului din zorii modernității. Prin ștergerea calificativului de „economică” a Comunității, impunând conceptul de Uniune Europeană forjat în anii 1930, care va dobândi personalitate juridică prin Tratatul de la Lisabona (2009), instituind o cetățenie a Uniunii, conferind Parlamentului European o putere de „codecizie” pe care o reclamau de decenii, autorii tratatului de acum 30 de ani au înțeles să sublinieze această ruptură, însoțind sfârșitul războiului rece și perspectiva unificării continentului.

1.3. Un „obiect politic neidentificat”. Uniunea Europeană reprezintă „un obiect politic neidentificat” (J. Delors). Este de domeniul evidenței că proiectul comunitar a condus în cele din urmă, marcat de amintirea „ereziilor” interbelice la crearea unei noi forme politico-juridice de asociere a unor state, o „uniune” care, fără a aboli și nici a se subordona, statele membre sunt plasate într-un țesut instituțional, de norme și de principii care le impun să-și exercite în altfel puterea lor suverană. Nu e vorba de a aboli suveranitatea, ci de a face așa încât cooperarea și arbitrajul să se substituie aroganței și agresivității. Elaborat în zorii modernității, conceptul de suveranitate a pătruns profund reprezentările moderne ale politicii, până într-atât încât scapă evaluărilor limitative. În principiu, el traduce dorința de autonomie colectivă atât de dragă clasicilor și căreia Rousseau îi găsea o sugestivă formulare: „J’aurais donc voulu

que personne dans L'État n'eût pu se dire au-dessus de la loi, et que personne au-dehors n'en pût imposer que L'État fût obligé de reconnaître". Conținutul principiului exprima două imperative: în interiorul statului, a supune orice formă de putere guvernării legii; în exterior, să nu se accepte nicio formă de dominație ori de hegemonie. De aici decurge întreaga dezbatere fundamentală dihotomică deopotrivă dintre juriști și poliști pe această temă. Din această perspectivă, mai ales jurisconsultii repetă că numai două forme de uniune între state sunt posibile: fie confederația, rezultată dintr-un tratat internațional încheiat între state suverane, în care toate deciziile sunt adoptate cu unanimitate de reprezentanții guvernelor, fie un stat federal, fondat pe o constituție, în care legea votată de un parlament bicameral se aplică direct cetățenilor. *Tertium non datur!* Așadar, între cele două concepte nu ar exista posibil un al treilea! Ori statul se asociază cu altele pentru a forma un altul comun în care el se dizolvă, ori își conservă suveranitatea sa, dar nu stabilește decât forme mai intense de cooperare internațională. Tot ceea ce nu se încadrează în aceste două categorii nu reprezintă decât o anomalie, prin forța lucrurilor pasageră.

O uniune hibridă s-ar dizolva, atât timp cât nu ar cunoaște o centralizare care să-i confere, la un anumit moment dat, formarea unui stat. Ca urmare, în termenii politico-juridici clasici Uniunea Europeană este de neconceput. Desigur, nimic nu împiedică depășirea acestui impas intelectual, prin crearea, de exemplu, a unui al treilea termen care să permită să ne facă să înțelegem originalitatea Uniunii, ireductibilă la precedentele istorice de până acum. Este cazul perspectivei oferite în acest sens, chiar la momentul 1993, de O. Beaud⁵ prin teza sa potrivit căreia federalismul nu se reduce la formarea unui stat federal; înțeles în sens larg, el definește modurile de relații între entități politice fondate pe cooperare pașnică, deliberare și arbitraj juridic. Construită și afirmată dincolo de ocean și experiențele în federalismul american, teoria pendinte se cuvine înțeleasă în termeni și cu finalitățile cuvenite, depășindu-se cadrele rigide europene tributare clasicismului modern. În orice caz, se impune reținut că federalismul ca atare era o modalitate de organizare a statului, mai degrabă decât o legătură politică

între state. Din punct de vedere istoric, Europa a împrumutat o cale diferită de cea care a condus la statul federal în SUA, Germania ori Elveția. În respectivele situații formarea unei piețe comune a fost prima etapă și caracteristicile constituționale ale regimurilor politice aferente prezintă o anumită familiaritate. În privința structurii europene, Uniunea s-a constituit mult timp după ce statele vizate s-au format ca atare. Așa se face că echilibrul între statele și Uniunea în Europa nu poate să fie comparabil cu cel care se manifestă în cadrul unui stat național. Într-o configurare lineară, dar sugestivă se poate observa desigur un continuum al formelor politice contemporane de genul: la o extremă figura statului suveran autarhic, care nu acceptă nicio constrângere juridică ori politică supranațională; la capătul lanțului vom găsi statul federal, care a absorbit entitățile care i-au dat naștere. Uniunea Europeană s-ar afla, într-o atare perspectivă, la mijlocul drumului: mai integrată decât o organizație internațională clasică, atât în privința întinderii cooperărilor sale, cât și în cea a obligațiilor politico-juridice pe care le presupune, dar care garantează entităților sale constitutive o autonomie mai vastă decât cea de care se bucură componentele unui stat federal. Tocmai aici și astfel se poate identifica „faptul generator” ce permite înțelegerea naturii singulare a Uniunii.

Acceptând constrângerile instituționale și juridice pe care le implică apartenența lor la Uniune, statele veghează să nu se desfacă, în condițiile în care Brexitul a demonstrat posibilitatea unui asemenea act. Mai mult decât atât, în redactarea tratatelor care le unesc, ele au avut grijă să stopeze dinamicele centralizatoare, consolidând bazele independenței lor. Analiza regimului Uniunii, așa cum e el definit prin tratatele constitutive succesive, ne arată că tocmai acesta a fost punctul de plecare în construcția europeană: precauția cu care au fost definite competențele Uniunii, prerogativele instituțiilor sale, grija pusă în fondarea importanței statelor în cadrul lor.

1.4. Dilemele juridice. Desigur, și natura juridică și regimul politico-juridic aferent de entitate (cu personalitate juridică din 2009) ale Uniunii Europene suscită discuții, mai ales din perspectiva conceptelor tradiționale aferente și a caracterului său *sui generis*. Teoretic, o uniune de acest tip poate să fie exclusiv ori în principal organizată în

jurul și sub forma cooperării între guverne. În același timp, exercitarea competențelor (puterilor) acordate în cadrul său presupune formule adecvate și inovante. Din acest punct de vedere, Uniunea Europeană ne apare ca o formulă hibridă. Ea a pornit în cadrul construcției comunitare ca preponderent interguvernamentală. Economia puterilor care se prefigura din primele tratate constitutive plasa Consiliul Miniștrilor, reprezentând executivele, în centrul jocului decizional. Originalitatea acestui prim regim ținea de faptul că demersul interstatal era încadrat de instituții supranaționale care, fără a se substitui guvernelor, canaliza negocierile și veghea la respectarea obligațiilor lor. Ea privea și faptul că în Comunitatea Europeană a anilor 1960 s-a atins o intensitate fără de egal, în sensul că nu se refera numai la reprezentanții executivelor, ci la un vast mediu de diplomați și funcționari naționali, parlamentari, de interese organizatorice și de reprezentanți sindicali. Regimul Uniunii a rămas, în mare parte, fidel acestei matrice. Încă și acum guvernele sunt acelea care iau deciziile fundamentale, cu unanimitate, privind structurile uniunii – fie că e vorba de reforma tratatelor sale, de lansarea de noi cooperări, de numirile în posturile cheie –. Și tot ele sunt cele care asigură, în cadrul Consiliului Miniștrilor, coordonarea politicilor naționale și adoptă propunerile legislative promovate de Comisie și adesea amendate de Parlamentul European. Precum la origini, CE asigură, în acest joc de puteri, un rol de coordonare și mediere și veghează la respectarea angajamentelor de către state. Compromisul fondator nu a rămas, totuși, total de neatins. De la mijlocul anilor 1980 este în curs o transformare parțială și lentă a regulilor fundamentale ce afectează, cel puțin în parte, echilibrele originale. Astfel, de la momentul în care a fost ales prin vot universal (din 1979), Parlamentul European a devenit un element al jocului decizional care nu mai poate fi ignorat. Câștigând în influență în desemnarea președintelui Comisiei și dobândind o putere de „colegiferare” în vaste materii vizând formarea și reglarea pieței interioare, PE marchează fizionomia instituțională a arhitecturii unional-europene. Se afirmă chiar că, astfel, regimul juridico-instituțional al Uniunii se „normalizează” și că înfruntările naționale ar dispărea în spațiul parlamentar. Fără a se putea ignora însă realitatea că

totuși schema parlamentară afectează atitudinile aleșilor; chiar dacă reflexele lor naționale se atenuază ori că sunt disimulate, rezultatul este același: dezbaterile parlamentare sunt marcate de confruntările partizane, conferind Adunării de la Strasbourg o imagine de „parlament normal”. De aceea, la unii specialiști ai domeniului s-a ajuns, remarcându-se o atare mișcare în afirmare dar încă nedesăvârșită, să se vorbească chiar de un „regim semiparlamentar”. Așadar, regimul actual al UE ar apărea din acest punct de vedere asemănător cu cel al Republicii de Weimar (1919), privindu-l ca un dispozitiv interguvernamental în curs de parlamentizare! Desigur, a vedea în UE un „regim parlamentar” ar însemna o disimulare a predominanței persistente a guvernelor – nu numai în deciziile structurale, ci și în coordonarea politicilor și în adoptarea legislațiilor formând piața interioară. În orice caz, nu putem să nu conchidem prin a releva caracterul hibrid al regimului politico-juridic al UE în principal interguvernamental, dar parțial parlamentar.

2. O comunitate de valori. Uniunea Europeană de azi e fondată pe o comunitate de valori precizate în tratatele sale constitutive: respectul demnității umane, libertatea, democrația, egalitatea, statul de drept și respectarea drepturilor omului. Ele sunt comune celor 27 de state membre într-o societate caracterizată prin pluralism, nediscriminare, toleranță, justiție, solidaritate și egalitate între femei și bărbați. Textul articolului 2 din Tratatul privind Uniunea Europeană (TUE) aferent problemei condensează ideea care structurează și exprimă însăși rațiunea de a fi a construcției europene. UE are un rol activ de jucat în promovarea acestor valori, atât în interiorul său, cât și în afara frontierelor sale, în relațiile cu restul lumii, o acțiune care îi conferă statutul de putere mondială în materia drepturilor omului și marchează una din dimensiunile sale de *soft power*. Amploarea și semnificațiile lor decurg din tradițiile constituționale comune ale statelor membre (chiar un „patrimoniu constituțional european”⁶) și instrumentele de protecție a drepturilor umane care se afirmă la nivelul unional-european. Desigur, atari valori sunt mai întâi cele ale statelor membre bineînțeles, dar sunt împărtășite și de Uniune și fac parte integrantă din identitatea sa, ca obligație juridică a țărilor componente. Așadar,

articolul 2 al TUE nu reprezintă un simplu enunț de orientări ori de intenții de natură politică, ci relevă valori care aparțin identității înseși a Uniunii ca ordine juridică comună, ce nu pot fi devalorizate chiar și în fața identității naționale a statelor membre pentru că, sub rezerva marjei de apreciere pentru asigurarea aplicării lor, ele conțin o obligație de rezultat ce nu poate varia de la un stat la altul. Altfel spus, este vorba de noțiuni autonome ale dreptului UE; acestea reprezintă o condiție juridică a aderării la UE și condiționează exercitarea puterii statale vizând asimilarea angajamentelor asumate față de structura europeană. Funcționalitatea acestor valori e accentuată prin principiul cooperării loiale (art. 4) și cel al încrederii reciproce între statele membre, în special între jurisdicțiile lor, aceasta fiind întemeiată pe premisa fundamentală potrivit căreia statele membre împărtășesc o serie de valori comune pe care a fost fondată Uniunea.

Desigur, diferite țări asociate sunt purtătoare de identități și istorii naționale specifice și această „Europă a valorilor” nu conduce la abolirea specificităților și tradițiilor fiecăreia dintre ele. De altfel, o serie de anchete sociologice desfășurate periodic din 1981 la nivelul continentului (European Values Surveys) converg spre afirmarea a patru cercuri în cadrul Europei valorilor corespunzătoare la preferințele colective mai mult sau mai puțin marcate în jurul cărora converg grupuri de state. Fără îndoială, statul național rămâne cadrul de referință politică esențială pentru cea mai mare parte dintre europeni. Nu în ultimul rând, este din ce în ce mai mult de domeniul evidenței că se poate vorbi de un soclu de valori europene, care adună o mare parte a Europei și constituie fundamentul unei identități politice comune și aceasta în pofida specificității uneia sau altele dintre ele legată de politicile naționale.

După antichitatea greacă, apoi romană Europa a devenit o realitate istorică obiectivă cristalizată în jurul unui anumit număr de elemente/repere precum biserica și feudalitatea cu locurile lor – curtea, orașul, ordinele religioase, universitățile din Bologna, Praga, Oxford ori Paris – care dau o unitate culturii europene. Dar, în același timp, exista în centrul acestei identități europene o dualitate între afirmarea unei culturi comune și fragmentarea politică evidentă aferen-

tă. O atare situație se regăsește în fiecare etapă a procesului de formare a „spiritului european”. Pe de o parte, elementul de comunitate care conferă un cadru unificator Europei. Renașterea și Reforma, revoluția științifică, arta clasică, Republica literelor apoi cea a luminilor ș.a., sunt exemple edificatoare pentru aceasta. În acest sens trebuie înțeleasă afirmația lui Montesquieu cum că Europa e o „națiune compusă din mai multe”. Pe de alta, aspectul de „particularitate” dat de crearea națiunilor în Franța și Belgia, revoluțiile naționale de la 1830 și 1848, unificările germană, română și italiană etc. Respectiva „pluralitate națională” a creat o concurență ce s-a aflat în centrul dinamicii istoriei continentale, de la divizarea imperiului lui Carol cel Mare, de exemplu, fiecare rege francez voind să fie „împărat în propriul regat”. Europa a inventat un model politic, cel al statului-națiune care se substituie celui al cetății (căruia Atena i-a furnizat modelul) și al imperiului (structurat de Roma). Această concurență a putut îmbrăca forme diverse: de la emulația fundamentului dinamismului european, până la rivalitatea și conflictul care explică tragedia războaielor ce i-au marcat istoria. De aceea, mulți autori consideră că tocmai în această legătură între cele două componente (unitate culturală și particularități naționale) se găsește unul dintre elementele majore ale răspunsului pe care UE îl poate oferi la dilema identității în contextul unei lumi globalizate. Construcția continentală relevă în mod necesar un caracter intermediar: ea trebuie să accepte din punct de vedere economic și uman să fie, deopotrivă, parte a unui tot globalizat și să se compună din state naționale ce își conservă, și chiar cultivă, identități separate. Prin urmare, vocația specifică a Europei îi dictează identitatea și invers; ea constă tocmai în a găsi calea de mijloc între global și local, între diluarea și replierea asupra sinelui, a evita pe cât posibil o confruntare brutală, între o interdependență globală frenetică și o izolare limitată, xenofobă și în orice caz sterilă. Dincolo de atașamentul față de pacea și de securitatea internațională, care constituie matricea identității comunitare, rămâne, desigur, problema construirii unui profil propriu la nivelul reprezentărilor și realităților sensibile. Acordarea Premiului Nobel pentru pace în 2012 Uniunii Europene certifică, o dată în plus, vocația sa pașnică intrinsecă. La

nivel mondial, reconcilierea franco-germană sub auspiciile construcției europene a dobândit un caracter de exemplaritate și nu poate fi asimilată unei simple apropieri conjuncturale; desigur, unele tensiuni mai persistă, precum cele promovate de naționaliști ungari, care nu s-au împăcat definitiv cu consecințele tratatelor de pace din 1919–1920, dar și în privința lor se manifestă virtuțile UE. Aceste virtuți de reconciliere și de împăcare cu istoria se pot manifesta benefic și în privința posibilelor extinderi ale edificiului comunitar, indiferent de formule concrete de realizare. Nu încapă apoi îndoială că identitatea națională constituie și rămâne principala formă de atașament colectiv, cea care îi separă pe „ei” de „noi”. Cu toate acestea, studierea valorilor comune, aspirațiile solidare de *soft power*, caracteristicile occidentale și aspectele comunitare fac posibilă desprinderea liniilor unei identități europene, în mare parte de natură culturală, în ecuația mai largă a unității în diversitate. De altfel, construcția europeană și aspirațiile sale de spațiu ale unei „vieți comune”, cu valori general acceptate și consecvent promovate, cu un sistem juridic comun, fondat pe respectarea drepturilor umane fundamentale, bogat prin diversitatea sa culturală și lingvistică, preocupă nu numai forurile politico-legis-lative sau cabinetele experților, ci și imaginația creatorilor⁷. Conștientizarea intereselor comune, fondate pe istoria tradițiilor, prioritățile prezentului și mizele viitorului reprezintă premisa solidarității și acțiunii responsabile într-o lume globală, a interdependențelor și provocărilor planetare⁸.

3. În căutarea unei identități europene. Virtuțile și limitele cetățeniei europene. În urmă cu trei decenii, atunci când Tratatul de la Maastricht era pe cale de a fi adoptat (și prin a cărui intrare în vigoare, la 1 noiembrie 1993, s-a instituit Uniunea Europeană), istoricul francez Jacques Le Goff considera absolut necesar a se oferi construcției europene „o ancorare în afectivitate”, precum cetățenia. El da ca exemplu în acest sens Imperiul Roman în care fiecare se putea simți deopotrivă cetățean roman și „grec, evreu ori numid”. Cetățenia reprezintă un concept esențial și fondator în jurul căreia s-a construit legătura politică și, dincolo de ea, cea societală. Prefigurarea unei cetățenii europene apare înainte de toate

ca un vector simbolic vizând să consolideze mai ales o autentică comunitate politică, să marcheze faptul că europenii împărtășesc un ansamblu de valori comune, că ei se recunosc și se identifică prin referință la un nou spațiu politic ca resortisanți ai Uniunii, ca un „popor european”, dacă nu chiar „o națiune europeană”, care, dacă nu e deja constituită, e cel puțin pe cale a o face și prin aceasta ea rupe cu concepția tradițională a cetățeniei, în măsura în care pune în discuție exclusivismul legăturii cu statul-națiune.

Fără îndoială, implicațiile concrete ale acestei recunoașteri sunt în sine reduse; cetățenia europeană, așa cum a fost ea concepută la Maastricht, apoi fasonată prin tratatele ulterioare (de la Amsterdam, Nisa, Lisabona), e încă de „slabă densitate”: drepturile politice la care conferă acces (dreptul de vot și cel de a fi ales într-un stat în care nu este resortisant la alegerile municipale și europene, dreptul la petiție) sunt limitate și noile garanții acordate cetățeanului european (protecție diplomatică și consulară, mediator) sunt de o importanță minoră; în cele din urmă, efectul cel mai important al acestui statut rezidă în dreptul de a circula și călători liber pe teritoriile statelor membre. Desigur, încărcătura simbolică a ceea ce se prezintă ca un „enunț performativ” nu rămâne mai puțin considerabilă. Într-adevăr, cetățenia europeană nu e totuși concepută ca una de superpoziție; dispunând că „este cetățean al Uniunii orice persoană având naționalitatea unui stat membru” (art. 9 TUE) rezultă o cetățenie subsidiară: ea nu se substituie cetățeniei naționale ci se adaugă, devenind complementară, trecând prin filtrul prealabil al statelor care își păstrează puterea suverană de a fixa criteriile de atribuire a statutului său. Din acest punct de vedere cetățenia europeană se înscrie într-o mișcare mai generală de diversificare a legăturilor de loialitate politică. Identitatea națională, de la care plecând a fost forjată legătura politică, nu mai poartă în societățile contemporane aceeași evidență; ea se plasează în tentaculele aferente raporturilor dintre identitățile de proximitate și legăturile de solidaritate care se dezvoltă dincolo de statul-națiune. Noi spații de cetățenie tind să se constituie, care pun în discuție exclusivismul statal. Totul se petrece ca și când indivizii ar fi supuși mai multor principii de identificare: cetățeanul european conservă, în

consecință, legătura de loialitate ce îl unește de statul-națiune de unde e originar; chestiunea care se pune devine astfel de a ști cum aceste principii de identificare vor fi conciliate, și surmontate conflictele ce pot apărea în acest context.

Deși concepută mai ales spre a exprima și stimula un atașament direct al individului față de o construcție europeană cu dimensiuni abstracte, cetățenia europeană devine treptat o realitate prin ipostaza sa de fapt social. Și aceasta întrucât este atribuită „de sus” de către o elită în căutarea de legitimitate și nu cuvenită prin luptă, cetățenia UE are rădăcini fragile, instalându-se lent, aproape imperceptibil în peisajul țărilor membre. Din punct de vedere juridic, așa cum e definită în tratatul UE [„Este cetățean al Uniunii orice persoană cu cetățenia unui stat membru. Cetățenia nu înlocuiește cetățenia națională, ci se adaugă acesteia”, art. 20 (1)], ea a servit ca instrument de generalizare a libertății de circulație a persoanelor și la a înțelege amploarea interdicției discriminărilor fondate pe naționalitate. În paralel, practicile sociale aparținătoare „cetățeniei Uniunii” s-au multiplicat și banalizat. Principalul obstacol la înțelegerea unei atari cetățenii ține de pregnanța schemei naționale de integrare politică. Chiar dacă fiecare dintre noi am devenit mai mult sau mai puțin conștienți de singularitatea procesului de integrare regională, nu am ajuns practic niciodată cu adevărat la a ne debarasa de cadrele de analiză moștenite de la construcția statalo-națională. Dacă statul este el însuși rezultatul unui proces de depășire a comunităților locale, a drepțurilor, reprezentărilor și atitudinilor care îi sunt asociate, la fel și Uniunea pare a conduce la integrarea statelor ce i-au dat naștere într-o comunitate care, fără a le dizolva în mod necesar, va ajunge totuși să le supraexprime. Uniunea e în general înțeleasă ca o nouă dimensiune a puterii destinată să succeadă, parțial sau total, statelor. Această turnură de spirit domină, de asemenea, reflecțiile privind identificarea civică a europenilor. Dacă UE se construiește prin apropierea anumitor elemente ale statului, reprezentările colective ar trebui ca, la rândul lor, să cunoască o mișcare de integrare verticală. Desigur, este cunoscut faptul că teoriile funcționaliste contemporane ale începuturilor construcțiilor europene au promovat ipoteza unei

„alunecări de loialitate”: intensificarea comunicațiilor transnaționale trebuia să aproprie în mod progresiv percepțiile, în timp ce conștientizarea deplasării locurilor puterii ar suscita acțiuni politice ținute asupra puterii supranaționale emergente. Astfel s-ar forma o „identitate europeană”: înțeleasă și evaluată în mod pozitiv de către cetățeni, Europa în construcție nu trebuie să încurajeze mobilizarea lor. Constatând că atari presupuneri nu s-au materializat, sociologul german Norbert Elias încerca să-i ofere o explicație socio-istorică. Explicația e simplă, considera el în esență, și arată că înțelegerea intelectuală care permite să se realizeze că formele de integrare mai extinse și consolidate ar fi adaptate la realitate se lovesc de rezistența obstinată de reprezentări puternic afective care fac ca integrarea să apară ca un declin, o pierdere pentru totdeauna. Problema centrală rezidă în caracterul specific al trecerii de la un nivel de integrare la altul. În perioada tranzitorie, s-ar traversa o fază de evoluție adesea destul de prelungită, în timpul căreia grupa de rang inferior pierde în ochii membrilor săi o mare parte din valoarea sa ca unitate a noastră, fără ca într-atât grupul de rang superior să fie încă în măsură să preia pe seama sa funcția de unitate care să ne aducă pe plan afectiv o justificare echivalentă. Integrarea regională ar fi deci dureroasă, întrucât ar trece printr-o lungă fază de anomie. Dar caracterizând această suferință ca un fenomen de tranziție, Elias confirma ideea potrivit căreia conștiințele ar sfârși prin a se adapta la noile dimensiuni ale puterii. În timp ce teoriile identității de grup postulează *a priori* un antagonism între identificarea ca națiune și cu Europa – identificarea fiind presupusă, prin natura sa, închisă și exclusivă – anchetele de opinie relevă, dimpotrivă, o largă compatibilitate. Mândria națională, așa cum e ea măsurată prin eurobarometre, rămâne foarte puternică în Europa, în condițiile în care aproape 9 europeni din 10 se declară mândri de cetățenia lor. Dar acest sentiment nu constituie în sine un obstacol la identificarea cu Europa. Chiar dacă variază, după țară, categorie socială și circumstanțe concrete, identificarea duală pare a se stabili totuși din moment ce un cetățean european din doi se consideră mai întâi național și apoi european, dar acceptă o atare

ipostază. Ducând mai departe o atare logică, filosoful german Jürgen Habermas, tot în anii 1990, pleda pentru emergența unui „patriotism constituțional” întemeiat pe practica democratică și civică, precum și pe principii constituționale cu vocație universală mai mult decât pe un sentiment de apartenență la același grup ori la o aceeași entitate culturală. Într-o asemenea perspectivă postnațională, națiunile nu trebuiau să dispară ci să se insereze într-o comunitate cetățenească mai largă, fondată pe valori democratice și liberale pașnice. Acest soclu ar fi servit astfel drept cadru pentru afirmarea unui spațiu public european menit să asigure participarea democratică a cetățenilor. Odată cu eșuarea însă a proiectului unui tratat constituțional în 2004-2005, ideea a cunoscut în sine adaptări corespunzătoare și este pusă astăzi, mai mult sau mai puțin, sub semnul întrebării. Așa, de pildă, în Franța filosoful Jean-Marc Ferry apăra, la rândul-i, o formă de „patriotism constituțional” față de tratatele europene în general, cu operabilitate directă în raport cu cele două în vigoare din 2009 (privind instituirea UE și, respectiv, funcționarea sa), sprijinit pe repere valorice precum solidaritatea și nediscriminarea. Mai degrabă decât un „federalism supranațional” indus de poziționarea lui Habermas, Ferry promova un fel de „cosmopolitism procesual” cu trimiteri evidente la cel pașnic formulat în celebrul opus al Proiectului păcii eterne al lui Im. Kant (din 1795). Alții, precum Umberto Eco și Paul Ricœur, au avansat o veritabilă dimensiune culturală pentru o identitate europeană, întregind o viziune a unei „Europe civice”, care impunea o construcție europeană cu adevărat culturală și intelectuală. Într-o Europă de azi, marcată de crizele majore din ultimii ani, sub aspectul dezagregării în condițiile complexe ale ofensivei suveranismului și reasezării ordinii mondiale și cu o construcție europeană cu un viitor deschis și imprevizibil, problema apartenenței și identității valorice pare predispusă la noi lecturi, cu orizonturi încă indefinite. O primă radiografie a stării de lucruri la scara întregului continent ne-o oferă ultima ediție a *European Values Study* (o anchetă desfășurată în 35 de țări europene în răstimpul 2017-2022) și purtând asupra sensului pe care indivizii îl dau familiei, muncii, petrecerii timpu-

lui liber, relațiilor cu ceilalți, religiei și politiciii).

Desfășurată în ecuația dintre individualizare (ca expresie a voinței de autonomie în toate domeniile vieții sale și de respingere a culturii tradiționale a îndatoririi) și individualism (corespunzător unei atitudini de repliere asupra intereselor personale, fără a le interesa cele ale altora sau ale societății), analiza rezultatelor demersului evaluativ oferă concluzii relevante⁹. Să precizăm, mai întâi, că cele două concepte sunt invers proporționale; cu cât cineva e mai individualizat, cu atât e mai puțin individualist. Regresul individualismului în ultimul deceniu cu 8 procente (de la 52% persoane puternic individualiste, la 44%) ne arată că europenii sunt astăzi mai deschiși, mai puțin repliați asupra lor înșiși, deși rămân într-o proporție importantă și în acea stare. În mod corespunzător, individualizarea și cultura autonomiei s-au răspândit puternic cu o accelerare în ultimul deceniu. Atari evoluții medii nu pot ascunde însă marile diferențieri geografice, potrivit unei axe vest-est, țările nordice și Federația Rusă. Astfel, țările nordice și Europa de Vest sunt puțin individualiste, dar foarte individualizate; Europa de Sud se află într-o poziție intermediară, în timp ce tot estul continentului e foarte individualist și puțin individualizat, repliat asupra valorilor tradiționale, Rusia reprezentând un caz extrem. Cultura individualizării e dezvoltată mai ales la grupurile favorizate, în țările bogate și acolo unde e o slabă religiozitate. Secularizarea reprezintă, împreună cu creșterea economică și dezvoltarea educației școlare, una dintre marile explicații ale creșterii individualizării. Ea e însoțită și de revendicarea egalității între bărbați și femei, o încredere dezvoltată față de altul, un slab naționalism și o xenofobie redusă, aspirații democratice, o voință de împlinire socială și politică și, în fine, o orientare mai degrabă spre stânga. Dimpotrivă, individualismul e net mai dezvoltat la categoriile populare și în țările sărace, la persoanele religioase, favorabile complementarității sexelor, sensibile la aspirațiile de ameliorare materială a situației lor, conștiente de îndatoririle pe care trebuie să le respecte, mai degrabă prudente ori chiar neîncrezătoare față de alții, în special străini, destul de naționaliste, puțin implicate cu adevărat în politică. În orice caz, gradul de individualizare și de

individualism rămâne un marker semnificativ pentru ansamblul sistemului de valori al europenilor. Diferențele între țări nu par să scadă ci, dimpotrivă, în anumite domenii sunt chiar în creștere, estul Europei fiind stabil așezat pe valorile sale tradiționale, în timp ce restul continentului cunoaște evoluții rapide. Puternica sporire a individualizării în ultimele decenii ne arată șanse de continuare a tendinței. Perspectivele individualismului sunt mai puțin previzibile. Va continua să scadă? Răspunsul depinde cel mai mult de capacitatea actorilor socio-politici de a stimula și implicarea altora în devenirea colectivă, într-un context socioeconomic tot mai dificil, care poate să favorizeze solidaritatea dar, totodată, și acțiunea fiecăruia pentru sine.

În fine, un aspect ce privește și „diaspora românească”; evaluarea ne arată că în marea lor majoritate imigranții împărtășesc valorile dominante în țara de primire. Precum autohtonii, majoritatea persoanelor de origine străină are valori tradiționale în estul și sudul Europei și valori de emancipare personală în nord și vest cu variații legate de aceiași factori socioeconomiici și religioși.

4. În loc de concluzii. Quo vadis Uniunea Europeană? Istoria destul de tumultoasă de până acum a construcției europene, realitățile prezentului și tendințele ce se prefigurează deja ne arată că viitorul său rămâne deschis și incert. Ea traversează astăzi o criză majoră, fără îndoială cea mai importantă de până acum¹⁰. Din punct de vedere instituțional, într-o perspectivă extremă e posibilă chiar o destrămare a Uniunii Europene, care ar iniția calea unei întoarceri la rivalități naționale intestinale și la influența vechilor puteri externe (SUA, Federația Rusă) ori noi (precum China). Într-un scenariu mai moderat, dacă Brexitul va face emuli înfăptuitori, Uniunea va fi progresiv înlocuită/reamenajată într-o vastă zonă de liber schimb, un proiect recurent, dar cu modificări și reajustări substanțiale. La polul opus, piste de reformare avansate și probabile includ cu prioritate previzibila integrare diferențiată, cu un centru consolidat, în special pentru a compensa deficiențele democratice și de solidaritate constatate în timpul crizelor majore consecutive din ultimii ani.

Războiul din Ucraina prin implicațiile, complicațiile și mai ales rezonanțele sale pentru procesul în curs de reasezare a ordinii mondiale are un impact major deopotrivă în privința mersului istoric al construcției europene și (mai ales) în cea a stării și viitorului Uniunii Europene ca atare. Într-un plan mai general, „momentul ucrainian” este pe cale să pună capăt unei ere și cu precădere unei idei esențiale a reflecției juridice și practicii politice: cea a păcii prin drept care, sub o formă sau alta, a marcat dezvoltarea relațiilor interstatale în ultima sută de ani. Să ne amintim în acest sens de începuturile willsoniene ale proiectului unei „lumi sigure pentru democrație”, având ca expresie instituțională Societatea Națiunilor (1919), căruia România Mare (1918) i-a răspuns cu entuziasm și i-a rămas permanent fidelă, iar Constituția din 29 martie 1923 o replică internă în dimensiunile istorice ale timpului. După Al Doilea Război Mondial și în condițiile geostrategice de atunci demersul s-a metamorfozat în formele consacrate de Carta Națiunilor Unite (1945) și suportul său instituțional reprezentat de sistemul ONU (în frunte cu Adunarea Generală și Consiliul de Securitate a căror reformare e de stringentă actualitate) care a imaginat și promovat aceeași viziune a organizării păcii prin reguli ferme și cu mecanisme menite să prevină transformarea conflictelor în războaie distrugătoare.

În pofida contradicțiilor și tensiunilor din perioada războiului rece și a conflictelor generate de diferite conjuncturi, inclusiv post-1989, sistemul ONU și-a dovedit utilitatea, iar dificultatea de a se ajunge la o altă formulă instituțională de gestionare a problemelor păcii și securității internaționale și până atunci măcar la o reformare a ceea ce există (a se vedea mai ales cea a Consiliului de Securitate), ne relevă complexitatea și greutatea unui atare obiectiv. Implozia URSS (1991) a dat lovitură de grație unei alte idei: cea a păcii în lume grație abolirii capitalismului prin „stadiul său ultim de dezvoltare, imperialismul”. Cu această ocazie și într-un atare context avea să se conceptualizeze teza „sfârșitului istoriei” și să se manifeste triumful democrației liberale, o iluzie întreținută de o mișcare amplă de raliere la acest model. Se lăsa să se întrevadă perspectiva că respectarea regulii de drept – un atribut al democrațiilor – ar ajunge la a afecta conduita statelor și în afara

frontierelor. Curba s-a inversat însă în ultimii 15 ani. În prezent nu au mai rămas decât circa 30 de veritabile democrații în urma avansului regimurilor autoritare ori chiar de dictatură. În fine, o altă himeră dispăre în urma acestui război, cea a „păcii prin comerț” emisă încă din 1910 de eseistul britanic N. Angell (1872–1967) care postula că interdependențele mai ales economice țesute între state ar dizolva antagonismele.

Pentru Europa unită, care și-a fondat proiectul său pe primatul dreptului și virtuțile multilateralismului ca garanție a păcii și a securității, conflictul ucrainean are un impact zguduitor. Ea se găsește astfel în fața mai multor provocări. Mai întâi prin poziționarea sa geografico-istorică UE se situează în prima linie a sistemului internațional în acest mod afectat. Apoi, apare chestiunea unei noi lărgiri, adusă pe ordinea de zi de agresiunea rusă, spre țări a căror securitate și chiar existență sunt determinate de raporturile cu Moscova, precum și de protecția strategică americană (în principal prin NATO). Această perspectivă care ar deschide calea spre o Uniune de circa 35 de state membre presupune o schemă de guvernare și de decizie mai complexă decât cea acum în vigoare. Disensiunile manifestate în privința votului majorității calificate pentru probleme de politică externă pun în lumină o a treia mare provocare, cea a incapacității UE de a se transforma dincolo de statutul său de putere normativă, într-un actor geopolitic reprezentativ. În fine, asistăm și la o anumită erodare internă a unui model definit prin principiile democrației reprezentative și cele ale statului de drept. Această schemă, fundament al proiectului european, e pusă în discuție de dinamica euroscepticismului și de cea suveranistă, care duce la ascensiune și în UE a formațiunilor de inspirație populistă și iliberală, care acced la putere ori se apropie de zona exercitării ei, aspirând să demanteleze edificiul juridic al „ordinii unional-europene”. Respectarea dreptului și promovarea multilateralismului rămân esențiale în acest context.

Interesante sunt și considerațiile reprezentanților UE asupra ultimelor date ale mersului vieții internaționale. Așa-zisul paradox al unei lumi multipolare, dar mai puțin multilateraliste denunțat de vicepreședintele Comisiei Europene și șeful politicii externe a UE, J. Borell, într-o

conferință din septembrie 2023, pare a caracteriza cel mai bine starea actuală a vieții internaționale¹¹. Cu cât lumea numără mai multe țări importante, de categoria mare și medie, cu atât mai puțin e guvernată de regula de drept, o traducere în termeni nediplomatici a acestei realități însemnând că se instalează legea junglei, cu atât mai mult cu cât ea nu a încetat niciodată să existe.

În aceeași perspectivă a declinului, lumea occidentală nu mai e hegemonică; diseminarea instrumentelor de putere neutralizează progresiv preponderența vestică. Într-adevăr, Occidentul (Europa, America de Nord) a pierdut deja un număr din monopolurile sale; el trebuie să-și împartă bogăția, puterea militară, „povestea” asupra istoriei, capacitatea de a edicta ceea ce trebuie să fie „norma” în domeniile cele mai diverse: modul de guvernământ, drepturile omului, mediul etc. Tot așa, radiografia prospectivă anuală a stării planetei de către cercetătorii Institutului Francez de Relații Internaționale (IFRI) prezentată în publicația sa *Ramses* (Dunod/IFRI) ediția 2024, vorbește de o evoluție caracterizată prin „déprise occidentale” asupra lumii, semnificând o slăbire a influenței occidentale în viața planetei. Dar multipolaritatea nu înseamnă numai emergența Chinei și a Rusiei în concurența cu S.U.A. și Europa, ci rezultă și din sosirea în forță alături de Brazilia și India, a unui număr de puteri medii care se impun în regiunea lor. Concluzia analizei IFRI cum că „Viitorul Orientului Mijlociu se decide în Iran, în Turcia, în Arabia Saudită și în Israel și nu numai la Washington, Moscova ori Beijing. Multipolaritate, înseamnă astfel și *relativizarea* puterii marilor puteri, din faptul acestei evoluții”¹² este confirmată din plin de ceea ce se întâmplă acum în privința conflictului din Gaza. Ultima caracteristică a puterii în lumea de azi ar fi aceea că ea nu e bipolară; ea nu adună occidentalii în fața binomului China-Rusia, care ar fi raliat în poziția sa anti-occidentală „Sudul global” (lumea a treia). Acesta din urmă, foarte compozit și independent, alege câmpul său de intervenții în funcție de dosare și acționează à la carte.

Desigur, sporirea numărului actorilor pe scara internațională va impune (sau ar impune!), mai mult ca niciodată, existența de reguli ale jocului, explica Josep Borell în fața studenților facultății de drept a Universității din New York în

conferința anterior invocată. Ele, regulile, ar presupune mai mult „multilateralism” sau mai mult de ONU, dacă vreți, respectul de norme definite, acceptate în comun și observate în cadrul în cadrul unei organizații interguvernamentale reprezentative precum cea a Națiunilor Unite. Înaltul Reprezentant pentru Politică Externă și Securitate al UE remarca, dimpotrivă, o tendință contrară: cu cât există mai multă polaritate, există și mai puțin multilateralism. Raportul de forță domină, regula de drept regresează. De ce? Întrucât marile puteri au contribuit, primele, la o decredibilizare a ONU, marea incintă a multilateralismului după 1945. Pentru a nu lua în calcul numai situația din secolul al XXI-lea, „sabotajul” a început în 2003 cu invazia, fără „focul verde” al ONU, a unei țări, Irakul, și a continuat și mai abitir prin agresarea Ucrainei de către Federația Rusă în februarie 2022!

O lume se șterge: mari puteri mai puțin dominatoare; puteri medii *à la manœuvre*; Occidentalii au o putere diminuată și totul pe fundalul unei lente disoluții a arhitecturii internaționale post-1945. Sudul global, unit mai ales de un resentiment antioccidental și atârnat de China și Federația Rusă, declară din ce în ce mai deschis că dorește să depășească această ordine internațională născută în 1945 sub influență americană. Dar propunerile pentru a o amenda ori înlocui nu se grăbesc să apară. În același timp, un fapt e tot mai evident: în fața conflictelor „mondializate” (nu mondiale!) precum cele în curs, ruso-ucrainean ori cea dintre Israel și Hamas, constatarea e aceeași: nu există „comunitate internațională” susceptibilă a impune o reglementare și cu atât mai puțin una în baza dreptului și în numele justiției internaționale!

Dar care ar mai putea fi locul și rolul UE într-o lume atât de complexă și de contradictorie? Orientată în mod ontologic către pace și cooperare, care sunt însăși rațiunea sa de a fi, mesajul ei e unul singur, dar mai de nimeni luat în seamă: salvarea stă în reconciliere, și nu în confruntare! Însă, așa cum remarca într-un recent editorial profesorul emerit de drept internațional public, membru al Institutului Franței, Serge Sur, „Uniunea e un erbivor între carnivore. Ea a dezarmat membrii săi fără a se înarma ea însăși”¹³, devenind neutră, incapabilă a răspunde așa cum se cuvine amenințărilor securitare. În plus, UE e structural

și total incapabilă să-și definească o politică exteroară comună și cu atât mai puțin o apărare autonomă. Chiar și atunci când statele membre se pun în interior de acord asupra unei poziții unice, votul lor se disipează în cadrul ONU sau al altor structuri internaționale de cooperare și de acțiune comună.

Dincolo de asemenea proiecții preocupante există însă o formă de identitate europeană și chiar comunitară, dar mult mai puțin exprimată și evidențiată decât cea națională, pe care o completează fără însă cu cea mai mică putință de a o înlocui. Disensiunile și diviziunile interne sunt numeroase, cu profunzimi variabile și sub diverse forme de manifestare și depășirea lor într-o comunitate pașnică și tolerantă constituie, în cele din urmă, o valoare majoră a construcției europene. Intrată într-o perioadă preocupantă în care catastrofele ecologice i se adaugă noi amenințări, construcția europeană are nevoie, mai mult ca oricând din această perspectivă, de o adâncire și de o diversificare a formelor sale de manifestare.

Indiferent de dificultățile cu care se confruntă și de ceea ce îi va rezerva viitorul, Uniunea Europeană rămâne drept cel mai mare proiect de integrare între state suverane din istorie, cu o monedă comună, toate cele 27 ajunse la a lua decizii importante împreună, fiecare cu istoria și geografia sa, temerile și speranțele sale, toate alături de diferențe ce unesc și nu dezbină.

Note

¹ „L'Europe se ferait, si elle se faisait, sous la menace du déclin”. Paul Valéry, *La crise de l'esprit*, 1919. Aici el a dezvoltat acea „teoremă fundamentală” potrivit căreia „grandoarea materială brută, elementele statisticii, numerele – populație, suprafață, materii prime – determină în cele din urmă în mod exclusiv acest clasament al compartimentelor globului” așa încât Europa e pusă în dificultate. Fără de reacție „inegalitatea atât de mult timp manifestată în beneficiul Europei poate ca prin propriile sale efecte să se schimbe în mod progresiv în inegalitate în sens contrar”.

² Paul Magnette, *La régime politique de l'Union Européenne, 5e édition, revue et augmentée*, Presses de la Fondation Nationale des Sciences Politiques, Paris, 2023, p. 21.

³ Laurent Warloutzet, *Histoire de la construction européenne depuis 1945*, La Découverte, Paris, 2022, p. 7 și urm.

⁴ Asupra procesului de dezvoltare normativă a construcției comunitare a se vedea și „Revue de l'Union Européenne 1957–2017: Les 60 ans des traités fondateurs de l'Union européenne”, Editions Dalloz, Paris, 2019.

⁵ Olivier Beaud, *La souveraineté de l'État, le pouvoir constituant et le traité de Maastricht*, în „Revue française de droit administratif”, nr. 9(1), 1993, p. 1045 și urm.

⁶ Noțiune juridico-politică ambițioasă, care are nevoie încă de dezvoltări spre a deveni o realitate trăită și tangibilă pentru cetățeni, atât la nivelul fiecăreia din națiunile lor, cât și în plan european, *patrimoniul constituțional european* e în plină ascensiune. Vlad Constantinesco, *A la recherche du „patrimoine constitutionnel européen”*, în „L'identité du droit de l'Union européenne. Mélanges en l'honneur de Claude Blumann”, Editions Bruylant, Bruxelles, 2015, p. 107. Se remarcă în acest context că ștergând simbolurile „constituționale” din dreptul originar, prin Tratatul de la Lisabona, guvernele statelor membre au privat cetățenii europeni de faptul de a realiza că apartenența la Uniune nu era una simplă la o mare piață, guvernată de libera circulație și concurența reglementată. Edificarea unei solide comunități de destin între popoare atât de diverse cere nu numai adeziunea lor la un „patrimoniul constituțional comun”, ci și ca aceste popoare și respectivele culturi să se cunoască mai mult, deschizându-se reciproc.

⁷ Este cazul scriitorului austriac Robert Menasse, autorul unei trilogii românești consacrate construcției euro-

pene, din care au apărut (versiunea franceză): *La Capitale* (2019) și *L'Elargissement* (2023). Ambiția autorului și a lucrării sale este de a nara viața în Uniunea Europeană, sub toate aspectele și în toate ipostazele sale.

⁸ Robert Menasse, *Nous devons reconstruire une Europe des intérêts communs*, propos recueillies par Christine Lecerf, „Le Monde”, 21 octombrie 2023.

⁹ Pierre Bréchon, *Les Européens et leurs valeurs. Entre individualisme et individualisation*, Presses universitaires de Grenoble, 2023.

¹⁰ P. Martin-Genier, *L'Europe a-t-elle un avenir? Une approche critique de la construction européenne*, Editions Studyrama, Paris, 2023, p. 69.

¹¹ Alain Frachon, *L'ordre international né en 1945 est obsolète. Mais les propositions pour l'amender ou le remplacer ne se bousculent pas*, „Le Monde”, 5.10.2023.

¹² Marc Semo, *L'édition „Ramses 2024” invite à refaire le monde*, „Le Monde”, 29.09. 2023.

¹³ Serge Sur, *Eviter la guerre est une affaire de puissance, non d'idéologie et seuls les Etats-Unis disposent de la capacité à réparer leurs propres erreurs*, „Le Monde”, 9.11.2023.

Vasile Pârvan – profilul unui savant scriitor sau poezia memoriei (II)*

Liviu Franga**

ANII DE UCENICIE. CĂUTĂRI

Performanțele literare ale apogeeului operei lui Vasile Pârvan se impun a-și regăsi originile în acei ani de ucenicie, în anii de căutări.

Antecedentele literare ale întemeietorului școlii românești moderne de arheologie și istorie antică – de la a cărei naștere, pe 28 septembrie 1882, s-au împlinit, în 2022, 140 de ani – își au, în fapt, ca punct de pornire, ultimii ani ai liceului.

Aceia, care au fost și primii pe drumul achiziționării fundamentelor formației culturale a foarte tânărului studios provenit dintr-un cătun băcăuan. Ca fundal formativ, trebuie să avem în vedere întreaga atmosferă culturală a vremii. O atmosferă străbătută nu atât de un melancolic spirit deprimant de *fin de siècle* tardiv postromantic, cât, în mod precumpănitor, de elanul unor impulsuri creatoare decisive în constituirea profilului modern al „culturii naționale” (sintagma îi aparține viitorului savant). Vorbim despre o cultură aflată, ca și națiunea română însăși, la întretăiere de veacuri, în căutarea și definirea ireductibilei sale identități.

Toate aceste elemente: anii finali ai adolescenței studioase, spiritul vremii, idealul culturii naționale l-au făcut pe ambițiosul elev din cursul superior al liceului, strălucit apoi student, să-și caute nu în altă parte decât în spațiul literar-istoric cele dintâi repere solide și decisive ale propriei educații culturale. Tocmai acești ultimi ani ai secolului al XIX-lea, 1898-1900, se vor dovedi hotărâtori în alegerea drumului intelectual al viitorului cărturar și profesor, și tocmai acești ani de

început absolut în spațiul creației științifice sunt cei mai responsabili, în exclusivitate, de uriașele izbânzi care nu vor întârzia, în mai puțin de două decenii, să apară, legând, în spațiul cultural românesc, numele lui Vasile Pârvan de cea mai înaltă calitate a cunoașterii istorice și a reflecției asupra sensului Istoriei pe care Europa modernă a cunoscut-o.¹

Evidențiem, așadar, în cele ce urmează, esența pur literară a scriiturii pârvaniene, în consonanță cu o viziune asupra existenței umane, dar și naturale, în Istorie – implicit, asupra faptului istoric –, viziune care descinde dintr-un tipar identificabil cu ceea ce am numit, printr-o sintagmă generică, modelul clasic antic: un dublu model-sursă, vechi grecesc și latino-roman în simbioză. Exemplele noastre se restrâng, aici, la volumul – unicat în creația autorului – al *Memorialelor* (rezervând *Getica* unei investigații separate), iar, în interiorul lor, la acele pasaje pe care le putem considera emblematice prin literaturitatea lor. Analiza va fi precedată de o sumară anchetă asupra semnificațiilor titlului operei, dar și ale titlului textului de unde am extras pasajul respectiv. În această secțiune a studiului nostru, ne-am propus să subliniem ideea, pe care o considerăm modesta noastră contribuție personală, că reușita excepțională, din punct de vedere strict literar (cu implicațiile culturale consecutive), a operelor deplinei maturități (*Memoriale* și *Getica* în primul rând) își găsește temeiul, nu mai puțin resortul intim, în anii de pasionată căutare a unei aparent indicibile chemări.

Elev al liceului „Gheorghe Roșca-Codreanu” din Bârlad, cel mai mare (și singurul) fiu al

*Conferință susținută în cadrul ciclului de conferințe „Ora de știință” (28 noiembrie 2023, Aula Academiei Române)

**Prof. dr. habil. em., Universitatea din București

învățătorului Andrei Pârvan și al soției sale Aristița, născută Chiriac², Vasile Pârvan s-a înscris la secția clasică a liceului, pe care o va absolvi în anul 1900.³ Familiarizat cu limbile antice fundamentale ale surselor istorice, liceanul se va îndrepta fără ezitare spre „armătura /.../ istorică”⁴ a studiilor sale. Astfel încât, pe când se afla în ultimii doi ani ai cursului superior (așadar, în 1899 și în 1900), înscriindu-se de fiecare dată la concursul de istorie al societății cultural-literare *Tinerimea Română*, va obține succesiv premiul cel mare pentru istorie, lucrările sale fiind apreciate elogios și pentru calitatea lor literară, pentru desfășurarea compozițională a analizei și, nu mai puțin, pentru finețea stilistică a redactării.

Aceste calități nu sunt deloc fără legătură cu opțiunile înseși ale tânărului remarcabil de studios, în materie de literatură, de cultură literară în general. Putem reconstitui aceste opțiuni indirect, pe baza corespondenței studentului și, apoi, doctorandului Vasile Pârvan, bursier al Universității din București, între anii 1905 și 1908, la universitățile din Jena, Berlin și Breslau, în Germania (extinsă) antebelică.⁷ Destinatarile intensului său efort epistolar sunt, în această perioadă, cele trei surori mai mici – Elvira, Profira și Eugenia –, cărora, chiar și de la mare distanță⁸, le va oferi o solidă și sistematică îndrumare.⁹ Din recomandările pentru lectură adresate surorilor deducem preferințele înseși ale fratelui mai mare, care își dezvăluie, astfel, fie și în mod involuntar și indirect, gustul pentru cartea literară, dar și cel în materie de muzică și arte vizuale, înclinații care i-au marcat decisiv anii liceului, câtă vreme ele se regăsesc, ca atare, în anii de maturitate științifică ai viitorului savant.

Astfel, doctorandul le recomandă surorilor-eleve ceea ce el însuși, nu cu mulți ani în urmă, îndrăgise pasionat: povestirile lui Turghe-niev, nuvelele, schițele și romanele altor scriitori diverși, proveniți din zone culturale variate și cu atât mai pregnant formative, precum Charles Dickens, William Thackeray, Anatole France, Alphonse Daudet, Ernest Renan, Émile Zola, Lev Tolstoi și Feodor Dostoievski. Poezia îl atrage în mod cu totul particular, câtă vreme le scrie surorilor, la un moment dat: „Ceea ce-i vrednic de gustat în viață e altceva decât zbuciumările în căutarea norocului. *Extragerea poeziei (s.n.)* din

ceea ce te înconjoară: natura însuflețită sau neînsuflețită.”¹⁰ Aserțiunea explică pe de o parte fascinația pentru poeticul ilustrat de poezia însăși, preponderent romantică (Carducci, Fogazzaro, Cesareo, D’Annunzio, Shelley, Tennyson) – în contrast cu accentuat modernistii, simbolisti și nu numai, Verlaine, Moréas, Baudelaire ș. a. –, pe de alta atracția pentru artele propriu-zis non-literare, dar complex poetice, precum pictura unui Leonardo da Vinci sau muzica unor Beethoven, Wagner, Liszt, așadar atracția – mărturisită epistolar de Pârvan – pentru poeticul artistic extraliterar.¹¹

Anii primului deceniu al secolului al XX-lea i-au deschis, prin urmare, unui tânăr, dotat cu cele mai performante capacități intelectuale posibile pentru acea epocă, perspectiva unei complexe, multiple percepții literar-culturale a sensului Istoriei. Scrierea acesteia se va vădi pentru Pârvan nu doar un înalt exercițiu de specializare științifică, nu o „disciplină ca oricare alta, ci un mod de existență”.¹² La configurarea unei astfel de perspective asupra Istoriei, ca și asupra științei istoriei, a contribuit, fără doar și poate, în mod fundamental experiența literară dobândită de viitorul savant, arheolog și istoric, mai puțin în școala propriu-zisă, cât în afara ei, până departe, spre capătul vieții. Dovedim acest lucru cu seria de foiletoane (deschise în anul 1903, dar accelerat elaborate în 1904 și 1905), pe care Pârvan le publică în periodicul *Voința națională*.¹³ Intitulate *Schițe din viața socială germană*, aceste texte apărute în foileton atestă excelente calități literare: abilități narative și descriptive, spirit de observație și virtuozități stilistice, respectiv compoziționale, expresivitate satirică, luciditate și ironie.¹⁴ Am putea zice că istoricul s-a ascuns undeva în spatele unui scriitor cu puternică vână realistă. Să adăugăm, tot ca o dovadă a componentei funciarmente literar-culturale a formării viziunii viitorului arheolog și istoric, faptul – dovedit de asemenea prin propria sa corespondență – că, în toată această perioadă, până la întoarcerea definitivă de la studii în țară (petrecută în anul 1909), Pârvan a încercat și să scrie alte texte propriu-zis beletristice, și să cânte la pian¹⁵, insuccesul oscilant, în ambele direcții, provocându-i temporare îndoieli, dileme și întrebări, lămurite, destul de curând, prin decantarea irevocabilă a multiplelor opțiuni.¹⁶

În sfârșit, aducem în sprijin și textul conferinței despre *Unire*, susținute, pe 24 ianuarie 1906, la Berlin, în cadrul *Societății Academice* a studenților români de acolo.¹⁷ Textul, publicat în același an și în mod cu totul semnificativ la Budapesta, în revista românească *Luceafărul*¹⁸, atestă calități pur literare inedite ale tânărului orator: „Tonul conferențiarului, acum ca și în alte dăți, e grav și oracular, cu izbucniri mânioase și profeții sumbre, peste care entuziasmul său știe totuși să treacă pentru a face loc unui realism reconfortant.”¹⁹ Așa cum remarcabil observa cel mai valoros exeget pârvanian, Alexandru Zub, spiritul și litera textului conferinței, ca și ale altor texte din aceeași perioadă, prefigurează excepționala calitate literară a scriiturii autorului din anii, ulteriori, ai celei mai depline maturități.²⁰

Referințe bibliografice

1. Condurachi, 1957: Emil Condurachi, *Vasile Pârvan (1882-1927)*, în colecția *Biblioteca Academiei Republicii Populare Române. Seria de bio-bibliografii*. 10. Studiu introductiv de acad. Prof. Emil Condurachi. Editura Academiei Populare Române.
2. Zub, 1974: Alexandru Zub, *Vasile Pârvan. Efigia cărturarului*. Iași, Editura Junimea.
3. Zub, 1981: Alexandru Zub, *Introducere. Vasile Pârvan și epoca sa*, în volumul *Vasile Pârvan, Scrieri*. Text stabilit, studiu introductiv și note de Alexandru Zub. București, Editura Științifică și Enciclopedică, pp. 11-46.
4. Zub, 1973: Alexandru Zub, *Vasile Pârvan, Corespondență și acte*. Ediție îngrijită de Alexandru Zub. București, Editura Științifică.

Note

- 1 “/.../ setea lui de a cunoaște a depășit, în fond, limitele pe care el singur le pune cunoașterii istorice;” (Emil Condurachi, 1957: 45). A se vedea și Zub, 1974: 20-22; Zub, 1981: 14.
- 2 Zub, 1974: 16-18; Zub, 1981: 12. Mama lui Vasile era vara primară a filosofului Vasile Conta (Zub, 1981: *ibid.*); coincidența prenumelor nu a fost, probabil, întâmplătoare.
- 3 Detalii *apud* Zub, 1974: 21-22.
- 4 Zub, 1981: 14.

⁵ Alte detalii *apud* Zub, 1974: 21-22 și *id.*, 1981: *ibid.* (în special notele 22 și 23). Ca o firească și chiar neașteptată consecință, proaspătul absolvent bacalaureat va fi invitat, în același an (1900), să participe ca respondent la un *Chestionar privitor la psihologia poporului român*, inițiat de *Noua revistă română*, care, atrasă deja de faima eruditului tânăr, îl include printre invitații de seamă ai anchetei. A se vedea o sumă de detalii *apud* Zub, 1974: 22-26 și *id.*, 1981: 14 (inclusiv n. 23).

⁶ Publicate integral de Zub, 1973.

⁷ Emil Condurachi, 1957: 5.

⁸ Ca doctorand în fază finală, apoi ca doctor în filosofie al Universității din Breslau, Pârvan va efectua, din Germania, călătorii de studii, în anul 1908, și în alte țări europene deosebit de importante sub raport științific și cultural (Anglia, Franța, Italia); *cf.* Condurachi, *ibid.*

⁹ Toate informațiile documentare de mai sus le-am preluat din volumele lui Zub, 1974: 85-102, 103-116, 146-150, 151-159 și 1981: 13 (împreună cu toate necesarele trimiteri la volumul de *Correspondență și acte* din 1973).

¹⁰ *Apud* Zub, 1981: 13 (cu toate trimiterile necesare). Detalii, Zub, 1973: 108-116.

¹¹ *Id.*, *ibid.*

¹² Zub, 1981: 19.

¹³ O analiză extrem de bine documentată și pertinentă a activității foarte tânărului studios bursier oferă același Zub, 1973: 43-84 (pentru colaborarea la *Voința națională*: 67-71); *id.*, 1981: 18-22.

¹⁴ „Ironia e /.../ trăsătura dominantă a acestor *schife* sociale, o ironie ce învăluie și antrenează, chiar dacă improvizatia, nota de exercițiu, se simte de-a lungul paginilor.” (Zub, 1981: 22).

¹⁵ Informație oferită de Zub, *ibidem*, pe baza corespondenței (*cf.* n. 6).

¹⁶ „Feriți cei ce se îndoiesc – exclamă aproape premonitiv, de fapt auto-premonitiv, la un moment dat, epistolograf – căci aceia vor afla adevărul!” (Zub, 1981: 22-23)

¹⁷ Detalii documentare *apud* Zub, 1981: 23.

¹⁸ Nr. V (1906), pp. 52-58, 84-90 (și în extras, 37 p.): informații preluate de la Condurachi, 1957: 55; *cf.* și Zub, *ibid.*

¹⁹ Zub, 1981: 25.

²⁰ „În ceea ce privește forma, textul despre *Unire* anunță deja proza poetică de mai târziu.” (Zub, 1981: 26) „Scrișul său din *Neamul românesc* și din alte publicații e un apel cutremurător la asanarea și dinamizarea vieții poporului /.../, un strigăt de alarmă în ajunul marilor evenimente ce se anunțau.” (*id.*, *ibid.*: 30)

**Interviu cu academicianul
Florin Gheorghe Filip**

Convorbiri

Inginer automatician

**Membru titular al Academiei Române
din 1999 (membru corespondent din 1991)**

**Președintele Secției de știință și tehnologia
informației a Academiei Române din 2010**

**Vicepreședinte al Academiei Române
(2000-2010)**

**Director general al Bibliotecii Academiei
Române (2009-2017)**

Viitorul trebuie gândit și pregătit cu atenție — academician Florin Gheorghe Filip

Cătălin Mosoia*

Membru al Academiei Române din 1991, vicepreședinte al *instituției* (2000-2010), președintele secției Știința și tehnologia informației (din 2010), director general al Bibliotecii Academiei Române (2009-2017), director general al Institutului de Cercetare în Informatică-ICI (1991-1997), academician Florin Gheorghe Filip are atât capacitatea de a sintetiza cunoașterea relevantă, cât și de a o transmite cu lejeritate. Fie că ne referim la momentul astral al domeniului informatică în România, la personalitățile din anturajul în care a crescut și a lucrat, la ChatGPT ori la curente precum *dataism* ori *umanism digital*. Acestea sunt câteva dintre impresiile care s-au conturat în urma interviului pe care vi-l propun în continuare.

Cătălin Mosoia: *Stimate domnule academician Florin Gheorghe Filip, ați manifestat pasiune pentru știință de timpuriu ori sentimentul s-a dezvoltat pe parcurs?*

Florin Gheorghe Filip: Mi-au plăcut mai mult disciplinele umaniste și am avut rezultate bune la olimpiadele de limba română. De matematică m-am apropiat mai ales în timpul liceului – rezolvam probleme din Gazeta Matematică și eram foarte încântat atunci când îmi vedeam numele scris în dreptul rezolvitorilor. Dragostea pentru științele umaniste însă continuă de atunci. Am îndrăgit această latură a cunoașterii probabil datorită părinților mei care erau exponenți ai științelor umaniste: mama, Georgeta Filip, era licențiată în filologie, română-franceză, iar tatăl meu, Ion Gh. Filip, era licențiat în drept și filoso-

fie. Părinții mei aveau o bibliotecă bogată și frumoasă. Bunicul dinspre mamă, bucureștean, fusese legător de cărți la Editura Romulus Cioflec și datorită lui am putut să citesc de mic foarte multe cărți și romane, în special de autori englezi, americani și ruși. Tata a lucrat ca sociolog în echipa acad. Dimitrie Gusti, apoi în cea a acad. Henri H. Stahl, sociolog, jurist și istoric.

Cătălin Mosoia: *Cum vi-l amintiți pe Henri H. Stahl (1901-1991)?*

Florin Gheorghe Filip: Henri H. Stahl era un om foarte prietenos. Povestea adeseori despre bunicul său poliglot, care știa 12 limbi (!) și despre tatăl său, Henri Stahl (1877-1942), autorul romanului SF „Un român în Lună” (prima apariție în 1914) și căruia i se datorează Stenografia Stahl (carte apărută în 1926). În perioada 1930-1940, Henri H. Stahl a condus o serie de expediții sociologice în zonele rurale, care s-au concretizat în studii importante.

Cătălin Mosoia: *Înțeleg că anturajul în care ați crescut a contribuit la dezvoltarea spiritului enciclopedic.*

Florin Gheorghe Filip: Adevărat. Familia mea era vizitată de numeroase personalități, de exemplu Tudor Radu Popescu (1913-2004), jurist, membru de onoare al Academiei Române, și văr cu tatăl meu. La Stahl mergeam eu, de obicei, cu portocale – locuia într-o casă aflată pe strada Roma. Am avut o copilărie în care am întâlnit mulți oameni foarte frumoși, care veneau în casa

*Expert comunicarea științei, Biroul de comunicare al Academiei Române

noastră modestă din strada Morilor. Era o casă compusă din două camere și o bucătărie și avea o grădină frumoasă de 200 mp – totul a fost demolat în 1989.

Cătălin Mosoia: *Ați decis să urmați o facultate tehnică.*

Florin Gheorghe Filip: Da, însă nu am renunțat la disciplinele umaniste, le-am cultivat, în special studiul limbilor străine. Cert este că, din cauza timpurilor de atunci, m-am orientat către lucrurile mai precise. La vremea respectivă, ca să ai un trai cât de cât decent era bine să fii inginer. Pe de altă parte, m-a atras arhitectura, facultate pentru care m-am pregătit singur doi ani de zile. Nu erau meditari și mă antrenam desenând cavouri în Cimitirul Bellu.

La vremea înscrierii, în ultima clipă m-am gândit la Politehnică. M-am dus cu gândul să mă înscriu la Facultatea de Mecanică, dar pe drum am aflat de Facultatea de Automatică. Acest cuvânt nou, automatică, m-a fascinat pe loc, astfel că m-am înscris la Institutul Politehnic București, Facultatea de Energetică, Secția de Automatică, pe care am absolvit-o în 1970. Mi-a plăcut.

Școala a fost foarte bună și ne-a învățat să învățăm. Acest fapt m-a ajutat după absolvirea facultății, când am intrat în domeniul informaticii, pentru că am reușit să mă adaptez la lucrurile noi, iar noutățile în acest domeniu veneau atunci ca un tsunami peste noi. Acum, în zilele noastre, este un megatsunami!

Cătălin Mosoia: *Trecerea de la automatică la tehnologia informației s-a produs imediat după facultate, prin angajare.*

Florin Gheorghe Filip: La vremea respectivă, absolvenții erau repartizați în ordinea descrescătoare a mediilor, la diverse unități economice sau de cercetare. Am primit mai multe oferte de angajare și am ales Institutul de Cercetare în Informatică (ICI), entitate care se înființase la 1 august 1970. Angajarea mea la ICI a avut loc o lună mai târziu, odată cu a altor 17 persoane, majoritatea de la Universitatea Politehnică din Timișoara. Toți ne-am alăturat grupului format din 12 persoane care lucrau la Comisia Națională pen-

tru Informatică, coordonată de profesorul Mihai Drăgănescu (1929-2010).

Cătălin Mosoia: *Ce ne puteți spune despre începuturile informaticii în România?*

Florin Gheorghe Filip: Informatica în România nu a apărut din senin și pe un loc gol. Opera unei serii de personalități eminente a premers și pregătit apariția și afirmarea acestui nou domeniu. De exemplu, academician Grigore Moisil a fost, poate, printre cei mai cunoscuți dintre precursori – intrase în Academie în 1948, era o personalitate foarte vizibilă; avea o capacitate extraordinară de comunicare și a format o adevărată școală de specialiști. Au mai fost și alte personalități pe care le-am evocat în volumul intitulat „Știința și tehnologia informației în România”, carte apărută sub coordonarea mea la Editura Academiei Române (2018), volum din proiectul editorial Civilizația românească, coordonat de acad. Victor Spinei.

Cătălin Mosoia: *A existat un moment decisiv pentru structurarea domeniului informatică în România?*

Florin Gheorghe Filip: Momentul astral al apariției domeniului informatică, ca sistem structurat, a fost iunie 1967, atunci când s-a lansat „Programul național de dotare a economiei naționale cu tehnică de calcul”, elaborat sub coordonarea academicianului Mihai Drăgănescu, o personalitate științifică înzestrată cu o viziune holistică și cu o remarcabilă capacitate de acțiune. Statisticile arată că, în 1967, la 1 milion de locuitori, reveneau 1,6 calculatoare în România, față de zece în Grecia, 32 în Franța sau 46 în Republica Federală Germania. Programul, la elaborarea căruia au contribuit aproximativ 100 de persoane din învățământ și cercetare, a fost o strategie de dezvoltare coerentă orientată pe trei direcții: producția și întreținerea echipamentelor de calcul, aplicațiile acestora și pregătirea utilizatorilor în universități și în rețeaua de licee de informatică și centre de calcul teritoriale. Tot atunci s-a prevăzut necesitatea unui institut de cercetare în informatica aplicativă (ICI) – acesta și-a început activitatea în 1970 sub conducerea profesorului Marius

Guran, membru de onoare al Academiei Române. Profesorul Guran a fost omul care s-a gândit, poate pentru prima oară în România, la rețele de calculatoare și a demarat astfel de cercetări (1974). Apoi, în 1974, directorul ICI a devenit profesorul Mihai Drăgănescu, membru corespondent al Academiei Române (1974), care a condus institutul până în 1985, când a fost unit cu Institutul de Tehnică de Calcul, într-o structură uriașă în care lucrau 3.000 de oameni.

Pe parcursul a zece ani, cred că am avut trei sau patru întâlniri cu profesorul Mihai Drăgănescu. În urma acestor întâlniri scurte, dar marcante, am conștientizat rolul fundamental pe care profesorul Drăgănescu l-a avut în proiectarea, construirea și dezvoltarea unui sector.

Cătălin Mosoia: *Înțeleg că v-ați întâlnit cu Academia Română prin reprezentanții ei de seamă.*

Florin Gheorghe Filip: M-am întâlnit cu profesorul Mihai Drăgănescu, care ne-a invitat la sesiunile științifice. Cu aceste ocazii am fost în Aula Academiei Române, l-am ascultat pe regretatul fizician acad. Ionel-Valentin Vlad (1943-2017) povestind despre laseri. Cele mai dese întâlniri au fost în cadrul Comisiei de Cibernetică, ce își desfășura lucrările cu oarecare regularitate. De asemenea, am întâlnit reprezentanți de seamă în cadrul seminarului dedicat informaticii și revoluției tehnico-științifice organizat de profesorul Mihai Drăgănescu.

Cătălin Mosoia: *În 1990, academician Mihai Drăgănescu a înființat revista Academica.*

Florin Gheorghe Filip: Revista „Academica” mi-a servit ca sursă de inspirație, dar nu am avut o contribuție la realizarea ei. Multă vreme, contribuția mea în Academia Română a fost dedicată proiectării și funcționării, în calitate de vicepreședinte al Consiliului pentru Granturile Academiei Române (CoGAR), inițiat și condus de academicianul Nicolae Simionescu.

Cătălin Mosoia: *Ați devenit membru titular al Academiei Române în 1999. Ce a însemnat pentru dumneavoastră faptul că ați devenit academician?*

Florin Gheorghe Filip: Nu am urmărit niciodată să devin membru al Academiei. Profesorul Mihai Drăgănescu știa că eu am fost primul român care a ținut cursuri de specialitate în domeniul automatizării și informaticii la Academia Chineză (1983). Probabil că și acest lucru a contat în alegerea mea ca membru corespondent (1991). Titularizarea în Academia Română s-a produs în 1999, pe vremea când colaboram la acțiunile Comisiei Europene.

Cătălin Mosoia: *Povestiți-ne despre ce fel de activitate a fost vorba.*

Florin Gheorghe Filip: În 1992, Comisia Europeană a lansat primul apel de colaborare în domeniul cercetării cu țările din Europa Centrală și de Est, iar eu am făcut parte din primul grup de specialiști care au lucrat în proiecte de cercetare științifică. Astfel, am lucrat alături de acad. Constantin Ionescu-Tîrgoviște, acad. Dan Dascălu (1942-2021) și acad. Paul Dan Cristea (1941-2013), eu fiind chemat să evaluez proiecte în domeniul sistemelor informatice integrate. Acest apel de colaborare în domeniul cercetării a fost lansat la București (2 mai 1992) de către profesorul George Metakides, aproximativ cu o lună de zile înainte de lansarea oficială de la Bruxelles.

Cătălin Mosoia: *Ce au reprezentat studiile foresight în preocupările dumneavoastră?*

Florin Gheorghe Filip: Este vorba de o întâmplare. Imediat după angajarea mea la Institutul Central de Informatică, denumirea de la început a institutului ICI, conducerea de atunci m-a rugat să fac prognoza dezvoltării informaticii. Aveam o bază de cunoștințe destul de limitată pentru un astfel de rol, însă am reușit să cunosc foarte mulți oameni care mi-au produs o impresie foarte bună și am scris un prim document, de care acum sunt foarte nemulțumit... Peste ani de zile am mai participat la elaborarea de studii prospective în domeniul informaticii. Cel mai important a fost cel realizat în Academia Română și numit de către profesorul Mihai Drăgănescu, „Societatea Informațională – Societatea Cunoașterii”, SI-SC. Acest program de cercetare prioritar al Academiei Române a fost lansat în Aula Academiei (10 aprilie 2001).

Cătălin Mosoia: *Stimate domnule academician Florin Gheorghe Filip, ținând cont de dimensiunea culturală a proiectului SI-SC, către ce fel de societate credeți că ne îndreptăm? De la o societate bazată pe informație și cunoaștere ne îndreptăm oare spre o societate fundamentată pe responsabilitate și conștiință?*

Florin Gheorghe Filip: În anii 1990, perspectiva mea asupra societății informaționale era foarte optimistă. De aceea m-am angajat în studii prospective, sperând că societatea va evolua către una în care omul va fi personajul central. Cu trecerea timpului, perspectiva mea a devenit mai nuanțată, iar un element esențial care a condus la această schimbare de perspectivă a fost apariția rețelilor de calculatoare.

În 1992, ICI s-a conectat la prima rețea de calculatoare, care se numea RO-EARN, cu sprijinul financiar al unei fundații din America prin intermediul acad. Gheorghe Tecuci.

Cătălin Mosoia: *Acum, opinia dumneavoastră este ajustată.*

Florin Gheorghe Filip: Mai precaută. Nu e nevoie să citești remarcile lui Umberto Eco sau pe cele ale lui Tim Berners Lee, inventatorul web, pentru a realiza că internetul și digitalizarea aduc cu ele și efecte nedorite, dar nu e nicio îndoială că vom merge pe linia societății informatizate. Nu avem ce face. Înainte, pe Calea Victoriei, trecea birja cu 20 km/h, nu accidenta pe nimeni, cel mult producea resturi organice pe carosabil. Acum sunt șiruri de autovehicule care se deplasează cu 5-6 km/h, din când în când se mai lovesc între ele. Vrea cineva să se întoarcă la birjă? Nu. Așadar, mergem înainte. Totuși, trebuie mers înainte cu oarecare precauție.

De câțiva ani a apărut un curent numit *digital humanism*. Inițiativa DIGIHUM și Manifestul de la Viena lansat la Universitatea Tehnică din Viena în 2019 precizează că informatica trebuie să asigure generațiilor viitoare o viață mai bună. Idei asemănătoare au apărut și în cadrul altor entități, inclusiv la Comisia Europeană, în mari universități și unele firme private, de exemplu, Gartner, care a lansat termenul în limba engleză într-un manifest din 2015. Termenul a fost evocat

pentru prima dată, după cunoștințele mele, de profesorul Milad Doueihi, pe atunci la Sorbona, în cartea sa *Pour un humanisme numérique*¹, apărută la Paris la editura Éditions du Seuil (2011). Mai apoi, contribuții importante la definirea conceptului au adus Julius Nida Jümelin și Nathalie Weidenfeld, profesorii Johannes Werthner și George Metakides precum și mulți alți specialiști.

De curând, am văzut o caricatură în care o persoană citește o hârtie și se întreabă, ce înseamnă Pandora, iar în spatele acestei persoane, dintr-o cutie pe care scrie AI (inteligentă artificială), iese un balaur. Suntem toți martori ai fenomenului ChatGPT.

Cătălin Mosoia: *Mi-a plăcut comentariul lui Noam Chomski despre ChatGPT²: cea mai înaltă formă de plagiat.*

Florin Gheorghe Filip: A zis foarte corect. Pentru că ChatGPT se bazează pe exemple anterioare când se instruiește. Tehnologic nu aduce nimic nou, ca algoritm. Baza lui de cunoștințe, de exemple, este mare, iar rezultatele sunt furnizate pe bază de similitudine. Astfel, ar putea să reproducă figuri de oameni sau galaxii care nu au existat niciodată. Pentru că există o mare probabilitate ca instruirea să nu fi fost foarte bună într-un anumit domeniu, iar rezultatele să fie complet absurde. În acest sens, am avut o discuție și cu profesorul de ingineria calculatoarelor Ion Stoica³, de la Berkeley, membru de onoare al Academiei Române (2021), și el mi-a semnalat același lucru: în unele domenii, ChatGPT este foarte bine instruit, dar în altele nu, și furnizează răspunsuri greșite.

Cătălin Mosoia: *Ce este inteligența artificială?*

Florin Gheorghe Filip: Inteligența artificială reprezintă ceva mai mult decât mimarea modului de judecată al omului. În anumite privințe este ceva mai mult decât inteligența umană. Lucrurile nu sunt chiar noi. Ele au fost dezbătute în anii '50, când, din perspectiva eficienței muncii, se vorbea de automatizare: omul este mai bun în anumite activități, iar sistemele automate sunt mai bune în cu totul altele. De exemplu, în anii '50, Paul Fitts de la Ohio State

University a propus celebra lista MABA — MABA (*Men Are Better than Machines-Machines are Better than Men*) cu activitățile în care sistemele automate sunt mai bune decât oamenii și cele cu activitățile unde oamenii sunt mai buni decât sistemele automate. De curând, se folosește sintagma *Human Artificial Intelligence*. Pe scurt, inteligența artificială nu trebuie să fie scăpată din mână, pentru ca să nu devină o Pandoră.

Cătălin Mosoia: *În esență, inteligența artificială este un instrument.*

Florin Gheorghe Filip: Deocamdată, este doar un instrument. Computerul pe care sunt instalate programe de inteligență artificială acumulează cunoștințe de mult mai multe ori decât omul și poate judeca mult mai repede decât omul.

Vreau să mai amintesc și noul curent numit *dataism*, opus celui despre care am vorbit mai înainte, *digital humanism*. Termenul a fost introdus (2013) într-un articol scris de David Brooks⁴ și care a fost publicat în *The New York Times*. Ulterior, istoricul israelian Yuval Noah Harari⁵ a descris dataismul ca pe o ideologie sau chiar o nouă religie în cartea sa *Homo Deus: A Brief History of Tomorrow* (2015). Astfel, în viitor, oamenii vor deveni simpli alimentatori cu date ai algoritmilor pe baza experiențelor traite de ei. Dezbaterile continuă. Se vorbește de „un mare punct de

cotitură” în evoluția umană, de convergența între om și calculator în elaborarea de codecizii etc.

Cătălin Mosoia: *Ce reprezintă Academia Română pentru dumneavoastră?*

Florin Gheorghe Filip: Academia Română este o instituție care, conform Statutului, trebuie să se exprime în mod fundamentat, bazat pe cunoașterea acumulată de membrii săi, asupra problemelor importante, în special, din domeniile științei.

Cătălin Mosoia: *Cum credeți că ar trebui să arate Academia Română în viitor?*

Florin Gheorghe Filip: Academia Română ar trebui să se apropie mai mult de tineri. Ei sunt cei care vor trăi în lumea pe care o gândesc și pregătesc.

Note

¹<https://www.seuil.com/ouvrage/pour-un-humanisme-numerique-milad-doueih/9782021000894>

²<https://mymodernmet.com/noam-chomsky-chat-gpt/>

³<https://acad.ro/membri/armembriLit.php?vidT=S>

⁴<https://www.nytimes.com/2013/02/05/opinion/brooks-the-philosophy-of-data.html>

⁵<https://www.ynharari.com/book/homo-deus/>

Pagini de istorie

120 de ani de la evenimentele tragice din 24 aprilie 1904, de la Aleșd

Alexandru Porțeanu*

Comemorarea celor 120 ani de la tragedia din 1904 de la Aleșd ne oferă posibilitatea unor priviri și repriviri istorice semnificative asupra epocii respective.

Evenimentele tragice de atunci aveau la baza lor situația politică a perioadei, esența conflictuală a acesteia.

Situația țărănimii era marcată de importante dificultăți economice, materiale. Disproporția accentuată a repartiției proprietății agrare crea o reală problemă, ca și insuficiența pământului agricol pentru micii proprietari. Necesitățile directe ale vieții țărănimii bihorene din anii 1903-1904 priveau în special problema pășunilor, folosința pădurilor și a unor terenuri cu materii prime, raporturile cu marii proprietari ai domeniilor bisericești și arendași, abuzurile administrative și mai ales povara fiscală crescândă.

Apropierea alegerilor parlamentare din primăvara anului 1904 din Ungaria a condus la inițierea unei întruniri politice în piața din centrul localității Aleșd (Bihor), pentru ziua de duminică 24 aprilie (stil nou) ora 14, în vederea înființării organizației cercuale a partidului independenței (kossuthist), care era atunci în opoziție și milita pentru independența față de Austria.

Poziția politică dominantă în întregul comitat Bihor era deținută de partidul liberal, prin familia conților Tisza.

Autoritățile au observat că în perioada premergătoare adunării au fost cumpărate cantități

importante de arme și muniții. Au fost dublate efectivele de jandarmi. La întrunire au participat circa 5000-6000 de persoane, venite din întreaga zonă.

Adunarea a fost deschisă într-un mare vacarm, motiv care a determinat închiderea ei și retragerea organizatorilor.

„Un țăran român bogat și socialist” a scos revolverul și l-a omorât pe comandantul jandarmilor. Într-o asemenea situație, orice organ de ordine publică este îndreptățit să riposteze. S-au tras 29 de focuri în plin, au căzut 33 de morți și aproape 100 de răniți.

Presa de toate categoriile din întreaga Europă a relatat pe larg evenimentele de la Aleșd; parlamentele de la Budapesta și Viena au înregistrat discursuri și moțiuni de protest.

Personalități importante ale vieții publice și culturale românești au condamnat tragedia: Octavian Goga, I. Russu-Șirianu, Valeriu Braniște, Iosif Vulcan, Barbu Ștefănescu-Delavrancea. Iosif Șchiopul, C. Mille, V. Beldiman, Aurel Mureșianu, Ion Pop-Reteganul, Elie Dăianu și alții. Ancheta judiciară care a urmat a adus probe certe, dar nu avea interes să sancționeze pe marii vinovați. Principala depoziție a anchetei a fost publicată în presa maghiară și în cea română, inclusiv din Vechiul Regat, dar nu a fost luată în considerare în proces.

În domeniul istoriografiei, manualul de *Istoria României* de M. Roller a denaturat adevărul

*Profesor universitar dr.

istoric asupra evenimentelor de la Aleșd din 1904, prin interpretarea lor dogmatică, politizată, ca fiind o răscoală.

La 35 de ani după eliberarea României din 1989 este timpul evaluării complete a evenimentelor de la Aleșd din 1904, a învățămintelor și a importanței acestora în istoria modernă și contemporană a țării noastre.

Evenimentele de la Aleșd din 1904 au avut ecouri largi în presa românească, inclusiv în Bucovina: *Deșteptarea* Cernăuți, foaia partidului poporal român, (nr.32, an XII, 22 aprilie/5 mai 1904), *Voința poporului*, Cernăuți, organ independent (an IV, nr.7, p.2-3, 1904), care publica textul integral al interpelării deputatului bucovinean Florea Lupu în Parlamentul de la Viena. La 9/22 mai 1904, *Gazeta Deșteptarea*, (nr.37, p.3) informa despre pregătirea procesului celor vinovați. La rândul ei, *Gazeta Poporul* din Budapesta a publicat în șase limbi relatări și comentarii interesante despre tragedia de la Aleșd.

La 18 aprilie/1 mai 1904, redacția deplângea uciderea de către jandarmi a țăranilor români, iar în numărul următor, din 25 aprilie/8 mai 1904, publica declarația de martor a unui participant la eveniment. La 9/22 mai 1904, editoria-lul gazetei *Poporul* era intitulat *Grijiți să nu cădeți în ispită!*, după ce la 25 aprilie/8 mai 1904, în articolul de fond se adresa cititorilor îndemnul *Să tragem învățătură*, semnat cu pseudonimul Nic Otava, care aparținea lui Octavian Goga.

La una din comemorările precedente ale tragediei de la Aleșd am evocat numele celor 33 de morți, cu creștineasca rugare *Dumnezeu să îi ierte și să-i odihnească*, neștiind că în sală se aflau rude și urmași ai celor morți, care au resimțit cu atât mai profund faptul. În concluzie, putem afirma că după 120 de ani, evenimentele tragice de la Aleșd din 24 aprilie 1904 se situează în istoriografia epocii la locul potrivit, ce li se cuvine.

Evocare

ACADEMICA 2024

Constantin Banu: politică și cultură¹

Magda Stavinschi*

Există oare un erudit care să facă politică, dar un politician să fie cultivat? Se pare că da; poate exista o simbioză între politică și cultură, este adevărat rar, iar Constantin Banu este un exemplu.

„Acest profesor de istorie, ajuns în prima linie a vieții politice pe vremea când ea păstra încă vechea demnitate și decență și oamenii se ridicau prin talente și merite, era desigur o figură neobișnuită în societate și în activitatea politică.”²

El a rămas în memoria celor interesați în istoria începutului de secol XX ca fondator al revistei „Flacăra”, dar și ca ministru al Culturii pentru scurt timp.

Dacă încercăm să-l cunoaștem mai bine, acum, la mai bine 150 de ani de la naștere, vom vedea că a fost mai mult decât atât, că a pus cu adevărat umărul la construcția unei Româнии moderne.

Constantin Banu (1873-1940) a făcut parte dintr-o familie cu origini românești pe linie paternă, franceze și grecești pe linie maternă. Voi aminti doar câțiva dintre membrii ei. Sora lui, Elena (1876-1957), pare a fi fost printre primele românce cu studii de matematică la Sorbona. Cea-laltă soră, Irina, a fost căsătorită cu profesorul de latină și elină *Mitriță Constantinescu*, director al Liceului „Matei Basarab” în 1905-1912, 1923-1935.³ Fiul său, Bob, a fost căsătorit cu Lucia (1918-2020), actriță, colegă cu Radu Beligan la Academia Regală de Muzică și Artă Dramatică, fiica Elenei Rosetti Tescanu, soră a Marucăi Cantacuzino și a lui Maximilian Costin, violonist, muzicolog, poet, publicist, fotograf, traducător, director al Teatrului de Operetă din București.

Soția lui Constantin Banu, Aneta (1882-1970), făcea și ea parte dintr-o familie deosebită. Tatăl ei era Iordan Guțulescu (1882-1911), cu moșii la Hălăucești, lângă Roman, locul în care C. Banu își va petrece ultimii ani de viață. Aneta avea o soră, Elena, căsătorită cu medicul Ștefan Irimescu (1871-1956), fondator al școlii românești de pneumoftiziologie. Fiica lor, tot Elena (1911-1965), s-a căsătorit cu criticul și esteticianul Tudor Vianu. Ramura Guțuleștilor a ajuns până în zilele noastre, inclusiv prin profesorul și politicianul român, istoric al ideilor, Vlad Alexandrescu, ai cărui părinți au fost Maria Alexandrescu Vianu și Petre Alexandrescu, istoric al Antichității, arheolog, istoric al religiilor, ceea ce arată că înclinația spre cultură dar mai ales spre științele politice nu s-a pierdut cu totul în epoca comunistă în această familie.

Și am dat doar câteva exemple. Într-adevăr, toți s-au străduit să aibă o cultură cât mai profundă, să facă ceva în viață.

Constantin Banu urmează cursurile liceale la „Matei Basarab”, după care primește diploma cu antetul Universității din București la 20 septembrie 1891. Aceasta îi va servi ulterior pentru continuarea studiilor peste hotare. La terminarea Facultății de Litere și Filosofie (1895) devine profesor, mai întâi profesor suplinitor de istorie la gimnaziul din Giurgiu⁴, apoi profesor provizoriu tot de istorie la liceul din Brăila⁵ și la Liceul „Matei Basarab” din București, dar și la Seminarul „Nifon” și la Liceul „Gheorghe Lazăr” din București și curând inspector pentru învățământul particular.

*Dr. în matematică, astronom

În anul 1900 susține și teza de licență la Facultatea de Drept, cu tema *Executarea hotărârilor străine*, președinte Grigore Tocilescu.

Preocupat de destinul învățământului și culturii noastre, scrie⁶: „Nu e o simplă întâmplare că marii promotori ai culturii omenești apar în mijlocul națiunilor cu mase populare luminate și iarăși nu e o simplă întâmplare că românii ce dau strălucite speranțe cât timp lucrează în domeniul științei sau al artei între străini, se istovesc, se veștejesc, devin sterili îndată ce vor să-și continue activitatea în propria lor țară. Alcătuirea noastră socială, restaurată numai la suprafață, prezintă abia o pojghiță foarte subțire de oameni culți care sunt utilizați în prea multe direcții, se folosesc prea mult de binefacerile acestei alcătuirii pentru ca să mai fie capabili de eforturi îndelungate și susținute; [...] astfel încât sterilitatea vieții noastre culturale și sufletești rămâne fără remediu cât timp se va frământa numai aceeași pastă puțină și săracă a păturii noastre de suprafață. Rămâne de săvârșit o lucrare uriașă, acea chemare la lumina culturii a vastelor pături profunde din întunericul satelor, de unde vor izvorî energiile regeneratoare ale viitorului și de unde alcătuirea noastră socială se va înălța în chip firesc, de la temelie spre creștet. Această lucrare uriașă apasă asupra învățătorimii; e povara și mândria ei cea sfântă”.

Cât de actuale sunt aceste reflecții și modul în care el înțelegea rolul educației în afirmarea unei societăți care ar fi meritat mai mult!

Deși amintirile despre profesorul C. Banu sunt dintre cele mai elogioase, trebuie să reținem contribuțiile sale remarcabile în politică.

Este cunoscut sprijinul Franței la unirea Principatelor Române în 1859 și, mai târziu, la formarea României Mari. Relațiile diplomatice dintre țările noastre au fost stabilite, la nivel de legăție, la 20 februarie 1880, primul ministru plenipotențiar al României la Paris fiind Mihail Kogălniceanu. În 1917 Victor Antonescu (1871-1947) este numit ministru plenipotențiar și trimis extraordinar al României la Paris.

În 1917 doi ziariști (Emil D. Fagure și Albert Ch. Honigman) au fost atașați la „Maison de la Presse” de la Paris, pentru a asigura o informație corectă în ambele sensuri: dinspre Franța spre România și invers. În octombrie, Pavel Brățășanu (1857-1935), senator, fost vicepreședinte al

Camerei deputaților, director al ziarelor „Adevărul” și „Dimineața”, adună la „Hôtel des Deux Mondes” pe toți românii, parlamentari și profesori universitari, veniți în misiune. Printre ei va fi și Constantin Banu. În condițiile dezinformărilor care soseau din țară, se înființează ziarul săptămânal „La Roumanie, organ al revendicărilor și intereselor românești”, sub direcția lui Pavel Brățășanu, Constantin Banu, Constantin Mille și Emil Fagure, redactor șef al ziarelor „Adevărul” și „Dimineața”. Vor apărea 74 de numere, ultimul la 12 iunie 1919, adică la opt luni după declararea armistițiului de la 11 noiembrie 1918, încheiat între Imperiul German și puterile Antantei, care a pus capăt Primului Război Mondial pe Frontul de Vest.

Încă din ianuarie 1917 se înființează la Paris un organism care-și propunea să promoveze pe plan internațional dreptul poporului român la unitatea internațională și care avea să coordoneze întreaga activitate de peste hotare, sub numele de *Consiliul Național al Unității Române*, mai exact *Le Comité National de l'Unité Roumaine*. Constantin Banu a făcut parte din conducerea acestuia alături de alte personalități.

La 24 iunie 1918, 73 de parlamentari, universitari și ziariști români se întrunesc la sediul *Comitetului de acțiune parlamentară din străinătate* din bd. St. Germain nr. 243, constituind un comitet economic franco-român sub președinția lui Louis Barthou, fost președinte de consiliu. În aceeași zi misiunile române au fost primite în ședință solemnă la Camera deputaților de la Palais Bourbon. Ideile transmise: „Unitatea ei (a României) nu poate fi desăvârșită decât prin desăvârșirea programului de liberațiune, pe care am jurat să-l facem să triumfe”. În urma unei intervențiuni a d-lor C. Banu și Emil D. Fagure pe lângă marele istoric Ernest Lavisse, în seara de 4 februarie, după un dineu în onoarea misiunii universitare române la Paris, vicerectorul președinte al consiliului Universității din Paris, d. Lucien Poincaré, a remis ministrului României, d. Victor Antonescu, adresa Universității din Paris către Universitățile din București și Iași: „Universitatea din Paris, în momentul când națiunea română e în prada unei crize tragice, exprimă Universităților de la București și Iași o simpatie profundă”. [...] La 8 august, în „La Roumanie”, Allen Leeper constată

că „românii aflători la Paris și în diferite țări ale Antantei sunt admirabil plasați a studia cu aliații chestiunile care vor reglementa pacea viitoare și a arăta cum de nu poate fi vorba de anexiune, ci de o realizare a visului românilor din Ardeal de a se uni cu noua Românie democratică de mâine.”

La 6 septembrie colonia românilor din Paris trece la constituirea oficială a *Consiliului Național Român*. La 19 septembrie 1918 „La Roumanie” prezintă menirea acestui Consiliu în momentele în care „românii din Austro-Ungaria au așteptat din toate timpurile să intre în România liberă”. Acesta era „primul organizator al unității noastre naționale”.

La 17 octombrie 1918 „La Roumanie” publică recunoașterea oficială a *Consiliului național al Unității Române* de către Franța, SUA și Italia, „La Roumanie” punându-se în slujba acestuia. Iată de ce „La Roumanie” adaugă acum la titlul său „Organ Hebdomadar al Unității Naționale Române”.

În 1918 C. Banu se afla la Paris, desigur nu pentru prima oară. Motivul era pregătirea Marii Uniri. Într-o telegramă păstrată la Academia Română, trimisă de la Paris în 1918 din Hôtel des Deux Mondes, avenue de l'Opéra 22, era scris: „E. A. Pangrati, P. Brătășanu și C. Banu îl roagă pe I. Ursu, aflat în Rue de Ribéra 45, să vină la hotelul din av. de l'Opéra pentru o comunicare de cea mai mare importanță, în urma unei convorbiri avute cu d. Președinte al Consiliului, G. Clemențeau”.

La 3 octombrie 1918 este proclamată constituirea *Consiliului Național al Unității Române*, cu o largă reprezentare a românilor din țară, dar și a celor din Austro-Ungaria. Acest comitet va fi recunoscut oficial în numai câteva zile de Guvernele francez, englez și italian. Comitetul a funcționat până în 1919. Scopul său era „promovarea internațională a dreptului poporului român la unitatea națională”. O placă memorială pusă pe imobilul din l'Avenue de l'Opéra 22 de la Paris consemna existența acestui comitet. Numele lui C. Banu figurează ca director al ziarului „La Roumanie”.

La 19 ianuarie 1922 C. Banu va fi numit ministrul Cultelor și Artelor, funcție pe care o va îndeplini până la 30 octombrie 1923. Președintele PNL era în acea vreme Ion I. C. Brătianu.

Anul 1922 este un an deosebit de însemnat pentru România Întregită. Venise în sfârșit momentul Încoronării. La 15 octombrie, Regele Ferdinand I și Regina Maria s-au încoronat la Alba Iulia ca regi ai tuturor românilor.

Un eveniment major care necesita eforturi de organizare pe măsură, dar care a generat și multe idei contradictorii. Vaticanul nu era de acord ca un rege catolic să fie încoronat într-o biserică ortodoxă, iar Mitropolitul Primat Miron Cristea cerea contrariul. În cele din urmă s-a decis ca în biserică să aibă loc doar slujba de sfințire a coroanelor, iar ministrul de Interne a propus ca la slujbă să participe și episcopii greco-catolici, propunere susținută și de C. Banu, *însărcinat de guvern cu orânduirea ultimelor preparative potrivit programului stabilit, deși clădirile erau încă umede*. În fine, s-a căzut la un compromis, iar Vaticanului i s-a comunicat că Încoronarea va avea loc afară, pentru că era puțin loc în Catedrală, iar manifestarea trebuia să fie văzută de toți cei veniți să asiste la acest eveniment istoric. În cele din urmă Încoronarea a avut loc sub un baldachin amenajat la o oarecare distanță de biserică, iar regii au fost conduși din biserică până la baldachin de mitropoliți⁹.

Suveranii au părăsit solemnitatea trecând pe sub baldachinul susținut de 10 ofițeri, îndreptându-se spre apartamentele lor. Acolo Constantin Banu – ministrul Cultelor și Artelor – le-a prezentat Suveranilor spre semnare *Actul Comemorativ al Încoronării*, prin care era pecetluită Marea Unire. Acest act a fost redactat de ministrul C. Banu¹⁰. La dejunul de la Pelișor, Al. Tzigara-Samurcaș îi prezintă Regelui pocalul de argint cu semnătura lui Mihai Viteazul, achiziționat împreună cu ministrul C. Banu, în excursia de la Turda¹¹.

„Lupta” din 26 februarie 1923 citează: C. Banu „nu împărtășește temerile acelor care văd amenințată însăși integritatea României mărite și unite”, dar „stăruie totuși că această unitate nu poate fi opera unei clipe, nici a unui om, nici a unui partid”. Mai mult, „se afirmă partizanul unei acțiuni de stat «sistematice, înțelepte și leale» în chestiunea minorităților etnice și a confesiunilor”.

În 1926, la întrebarea dacă Statul are datoria de a proteja doar colecțiile sale, C. Banu, care nu mai era ministru al Culturii, răspunde: „Alegeți o

chestiune într-adevăr importantă și de actualitate. De multă vreme încă, dar mai ales după război, obiectele de artă reprezentând un interes public, ca de exemplu icoanele, odăjdiiile etc., dispar de la locul lor spre a intra în colecțiile amatorilor din țară ori din străinătate. Bisericele și mănăstirile au fost și sunt pur și simplu jefuite de aceste neprețuite bunuri, fie că au fost cumpărate de la cei care nu aveau dreptul să le vândă, fie că au fost mai curând expropriate prin dreptul celui mai tare. Vizitați casa unui îmbogățit de război, mai mult sau mai puțin creștin, ori cutărui amator de peste hotare și vă veți minuna de frumoasele icoane, candelă, jilțuri etc. care, fără știrea nimănui, au intrat în patrimoniul unor particulari”.

Cât de trist s-a repetat istoria doar câteva decenii mai târziu!

Împreună cu Tzigara-Samurcaș, pe atunci inspector al Artelor, a luat primele măsuri pentru inventarierea colecțiilor statului și ale persoanelor morale. Au cerut apoi Consiliului de miniștri ca obiectele de artă risipite pe la diferite autorități să fie inventariate și, întrucât nu erau îndeajuns de bine conservate, să treacă în colecțiile speciale, ca să li se găsească mijlocul unor adăposturi civilizate.

Ce trebuie făcut în continuare? Iată ce spune Banu în *Influența războiului asupra stărei culturale de după război* (pp. 221-245): „Ne numim stat cultural dar ne dezinteresăm tocmai de ceea ce mărturisește tradiție de cultură cu care avem dreptul să ne mândrim. Avem un minister al Artelor. Am fost și eu una din victimele «consimținde» ale acestei superiorități bugetare. Dacă, la urma urmei, am avea un minister mai puțin, dar fonduri mai multe pentru ceea ce statul are dreptul și obligațiunea să facă în materie de artă și cultură?”

Iată ce-i unea pe cei doi oameni de cultură: „dragostea pentru un patrimoniu care trebuia protejat cu orice preț”.

Pentru a înțelege mai bine gândirea sa politică ar fi bine de recitat *În grădina lui Glaucon* sau *Manualul bunului politician*¹², pe care, probabil, niciun politician al zilelor noastre nu l-ar mai înțelege.

Calitățile lui de critic literar îl fac pe Vladimir Streinu să spună că „mult mai mare decât profitul politicianilor este plăcerea literaților care citesc această carte. Ei gustă din plin ironia și amărăciunea afirmațiilor, înțelegând de la întâia

reflecție a acestei culegeri că se află în fața unui distins intelectual care, rătăcit în politică, numai din întâmplare a ajuns și ministru [...] Și este un idealist dezamăgit cel care poate nota că politica este mai presus de toate arta de a masca, sub aparențe de principii și idealuri, interese și ambițiuni personale”. A fost, oare, acesta omul care s-a luptat prin toate mijloacele să ajungă la putere? Desigur că nu.

Drumul politic era să-l coste viața. Problema evreiască s-ar fi rezolvat cel mai simplu prin „asasinarea principalelor personalități evreiești ale vremii și a românilor jidăniți, bancheri, oameni politici și patroni de presă”¹³. Așa a apărut pe listă numele lui Constantin Banu¹⁴. Chiar dacă a scăpat cu viață, dezamăgirile din politică îl fac să se retragă destul de timpuriu, dedicându-se scrisului și familiei.

Constantin Banu, personalitate de înaltă cultură, formată la școala clasicismului, a fost un scriitor polivalent, tentat de mai multe experiențe estetice, fără să insiste și fără să performeze în vreo direcție. O prezență spirituală, tentată de viața politică, de jurnalism și literatură, Constantin Banu a fost membru în prima *Societate a Scriitorilor Români*, strămoașa Uniunii Scriitorilor de azi.

Prima sa carte a fost *Sub mască*, semnată cu pseudonimul *Mefisto* și apărută în 1916, în același an cu volumul *Trăiască viața!*, în care reunește texte jurnalistice apărute în revista „Flacăra” (1916).

Dar cei mai mulți, interesați în istoria culturală a neamului, își amintesc de C. Banu ca fondator și director al revistei „Flacăra”, literară, artistică și socială, care va reuni crema intelectualității românești.

„Flacăra” a trecut și în provinciile românești de sub ocupația străină. Își amintește cu nostalgie când, în primul parlament al României Mari, deputați din aceste ținuturi au venit să-i strângă mâna, iar Iuliu Maniu i-a spus „Eu unul am învățat multă românească din *Flacăra*”.

Dar să-l lăsăm pe G. Călinescu să prezinte revista pe care n-o poate despărți de fondatorul ei¹⁵: „La 22 octombrie 1911 apărură sub direcția lui Constantin Banu, profesor și om politic [...] «Flacăra», revistă literară săptămânală care avu un

succes de răspândire extraordinar, atingând patruzeci de mii de exemplare. Era o publicație eclectică de informație literară, împacând pe bătrâni cu tinerii, făcând istorie literară, reportaj, anchete, concursuri, interesând pe oamenii politici la literatură, și ce-i dreptul, și pe scriitori la politica liberală a directorului. Redactorul ședea „de vorbă” cu Delavrancea, cu George Coșbuc, cu Al. Vlahuță, cu Brătescu-Voinești. Se închinau numere unui scriitor, o dată lui Caragiale. Se publicau inedite, se ridicau probleme. [...]. La început revista fu prudentă, mulțumindu-se cu modernismul primilor simbolști. Aici se încercă readucerea în conștiința publică a lui Al. Macedonski. Abia peste câțiva ani, „Flacăra”, sub îndrumarea ocultă a tânărului Ion Pillat, deveni franc avangardistă, publicând pe Bacovia, Adrian Maniu, Demostene Botez. [...]”

Revista apare în mai multe serii – prima, din 1911 până în 1916 – și, probabil din pricina dificultăților generate de război, se întrerupe până la sfârșitul lui 1921. Reapare în aprilie 1922, până în iunie 1923, dar pe tot parcursul său, se observă unitatea de gândire și concepția generală, ceea ce arată că fondatorul ei, C. Banu, s-a aflat din prima clipă la conducerea revistei.

Forma revistei era, la acel început de secol, o apariție unică: era singura revistă nouă, cu aspect și conținut european, cu ilustrații – fotografii sau gravuri semnate de mari artiști – articole cu conținut social, de informație politică, cu literatură de calitate și chiar pagină de publicitate.

Revistă de mare importanță în epocă și după aceea – dovadă anii comunismului în care Adrian Păunescu își boteza fițuica cu acest nume, fără a ține seama că fondatorul ei a fost un împătimit luptător împotriva comunismului – revista „Flacăra” rămâne un reper în publicistica românească.

În 1989 revista reapare imediat după binecunoscutele evenimente din decembrie, mai exact la 24 decembrie, cu subtitlul „Revistă de opinie cetățenească. Ediție specială”. Începând cu numărul din 5 ianuarie 1990, redactor șef este George Arion. Prima campanie de mare succes a revistei, în care fotografia a jucat un rol însemnat, are ca finalitate dărâmarea statuii lui Lenin din Piața Presei Libere.

Redactorii revistei și-au propus să promoveze valorile democrației, să condamne cu mult curaj derapajele din viața social-politică a țării, atentatele comise împotriva libertăților omului, să flageleze corupția și să avertizeze în legătură cu acumularea unor bogății uriașe în mâinile membrilor câtorva familii. Din pricina atitudinii sale tranșante, revista este boicotată de către autoritățile din acel timp: publicația nu mai ajunge în provincie, pachetele de reviste fiind aruncate din tren, redacția nu mai primește hârtia de la fabrica Letea, i se impune să-și reducă numărul de pagini de la 24 la 16. Orice încercare de aservire este însă refuzată iar revista, ca și întregul trust, își continuă independența, fiind singurul trust de presă important cu un astfel de statut. Respectând tradiția, „Flacăra” încearcă să corespundă exigențelor presei secolului al XXI-lea, dar fără mare rezultat. La puțin timp după ce și-a sărbătorit centenarul, și-a încetat apariția.

Nu putem încheia acest scurt portret al unui mare om politic și de cultură care a fost Constantin Banu fără a-i aminti una din calitățile sale de excepție care l-au ajutat și ca profesor dar mai ales la tribuna politică: talentul oratoric.

La discursul lui din decembrie 1909 la Ședința Adunării Deputaților, care a durat aproape o oră și jumătate, s-au înregistrat de 32 de ori aplauze, dintre care de 9 ori aplauze prelungite, ba chiar repetate, ca să nu mai spunem că de 6 ori a stârnit chiar ilaritate. Să nu uităm că era o epocă în care opoziția devenea uneori chiar mai agresivă ca astăzi: „tropăit din picioare, bătai cu palmele în bănci, vociferări, fluierături, huiduieli, înjurături etc.”. În Parlament, discursurile sale, devenite celebre, au atras admirația unanimă a tuturor parlamentarilor, fără vreo deosebire de culoare politică. De pildă, liderul conservator Al. Marghiloman, care-i urma odată la tribună, a renunțat la cuvânt „spre a nu tulbura impresiunea frumoasă lăsată de sublimul discurs al d-lui Banu, pentru a cărui achizițiune felicită Partidul Național Liberal”.

La 8 septembrie 1940 C. Banu „moare cu toată tristețea pe care o poate încerca un literat și un filosof față de imensa incapacitate de înțelegere a mulțimilor pentru care inspirații și martirii nu pot nimic”.¹⁶

Note

¹ Gabriela Banu, Magda Stavinschi, Aurel Goci, Constantin Banu. *Omul care a aprins flacăra iubirii de țară*, Editura Eikon, 2023.

² Nicolae Iorga, necrolog din „Neamul Românesc”, anul XXXV, nr. 207, de miercuri 18 septembrie 1940.

³ Viorica Popa, *Tradiție și actualitate, Colegiul Național Matei Basarab, București, 150 de ani*, București, 2010, pp. 253-255.

⁴ În prezent Colegiul Național „Ion Maiorescu”.

⁵ În prezent Colegiul Național „Nicolae Bălcescu”.

⁶ „Flacăra”, an III, nr. 12, 4 ianuarie 1914

⁷ Ioan Ursu (1875 – 1925), istoric, membru corespondent al Academiei Române din 1910.

⁸ Al. Tzigara-Samurcaș, *Memorii III, 1919-1930*, Ed. Meridiane, București, 2003, p. 118.

⁹ Ioan Scurtu, *Încoronarea Regelui Ferdinand și a Reginei Maria la Alba Iulia (I)*, în „Magazin istoric”, octombrie 2022, pp. 5-9.

¹⁰ Ioan Scurtu, *Încoronarea Regelui Ferdinand și a Reginei Maria la Alba Iulia (II)*, în „Magazin istoric”, noiembrie 2022, pp. 33-37.

¹¹ Al. Tzigara-Samurcaș, *op. cit.*, p. 119.

¹² Ediția inițială, Fundația pentru Literatură și Artă „Regele Carol II”, 1937; reeditată de Fundația Pro, Biblioteca Națională Politică, în 1988, apoi de Editura Flacăra, în 2011.

¹³ Tatiana Niculescu, *Mistica rugăciunii și a revoluției. Viața lui Corneliu Zelea Codreanu*, Ed. Humanitas, București, 2017, p. 85.

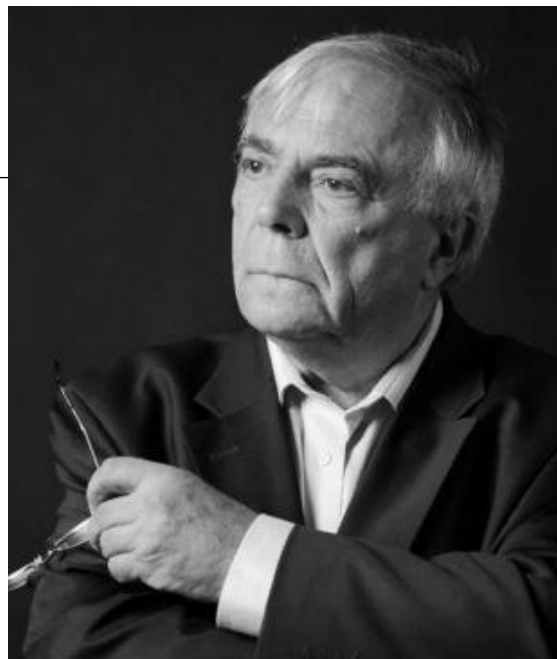
¹⁴ <https://istoriiregasite.wordpress.com/2010/09/28/i-dei-si-fapte-haiducesti-in-miscarea-legionara/>; „Magazin istoric”, octombrie 2023, p. 62.

¹⁵ G. Călinescu, *Istoria literaturii române de la origini până în prezent*, București, Fundația Regală pentru Literatură și Artă, 1941 (p. 633).

¹⁶ „Curentul”, 12 septembrie 1940.

In memoriam

Nicolae Manolescu 1939–2024

Cultura română este îndoliată de trecerea la cele veșnice, pe 23 martie, a profesorului universitar Nicolae Manolescu, membru al Secției de filologie și literatură a Academiei Române, președinte al Uniunii Scriitorilor din România, director al săptămânalului „România literară”, unul dintre cei mai importanți și mai influenți critici literari. De-a lungul celor peste șase decenii de activitate, existența lui Nicolae Manolescu s-a identificat cu literatura pe care a comentat-o, a apărut-o și a ilustrat-o. Însăși instituția literaturii noastre postbelice este de neimaginat în afara magistraturii sale și a regretatului congener, Eugen Simion.

A redefinit, chiar a consacrat cronică literară printr-o constantă autoritate și prin seducția fără precedent. S-a ilustrat la cel mai înalt nivel în aproape toate domeniile disciplinei critice, acoperind întregul ei „spațiu de joc”: de la monografiile despre Titu Maiorescu (marele său model, alături de G. Călinescu), Alexandru Odobescu și, mai ales, Mihail Sadoveanu, la trilogia *Arca lui Noe* (cel mai bun studiu despre romanul românesc și una dintre capodoperele criticii autohtone), *Despre poezie*, până la masiva și ambițioasă *Istorie critică a literaturii române. Cinci secole de literatură* – replică a mării *Istории călinesciene* și *summa* a carierei sale. *Antologia poeziei române moderne din 1968* (însoțită de un eseu reper, *Metamorfozele poeziei*) a reprezentat un moment important și un test major al liberali-

zării poststaliniste. Seria eseurilor din *Teme* (șapte volume, publicate de-a lungul câtorva decenii) este un model al genului, iar memorialistica din volume, precum *Viață și cărți* – un document uman edificator.

Ca universitar a format, decenii la rând, generații întregi de profesori, care l-au iubit ca pe foarte puțini alții. Încă din anii '80 ai secolului trecut a girat (alături de Eugen Simion) manuale de literatură română pentru liceu; o va face, în alt context istoric, și la finele anilor '90. A participat, cu talent polemic, la toate marile bătălii ale generației sale și ale literaturii române autentice împotriva dogmatismului ideologic, a închiderii culturale și a nonvalorii estetice. Ca lider al Cenaclului de Luni (1978-1983), a fost mentorul admirat al generației de scriitori din deceniul nouă.

După 1990 s-a implicat o vreme în viața politică a României, ca lider al unui nou partid civic-liberal (Partidul Alianței Civice) și ca senator, impulsivând profesionalizarea politicii autohtone și a discursului public. În anii 2000 a deținut funcții de reprezentare culturală externă (ca ambasador la UNESCO), a devenit membru al Academiei Române și, din 2005, președinte al Uniunii Scriitorilor din România, funcție pe care a deținut-o până la sfârșitul vieții.

Dumnezeu să-l odihnească în pace!

Cronica vieții academice

8 MARTIE:

La invitația prof. Roberto Antonelli, președintele Academia Nazionale dei Lincei, acad. Ioan-Aurel Pop, președintele Academiei Române, a susținut conferința „Il ruolo dell’ Academia Romana nell’ ambito europeo”. Evenimentul s-a desfășurat la Palazzo Corsini din Roma.

12 MARTIE:

În cadrul Conferințelor „Ora de știință”, prof. Ioana Bentoni, doctor al Universității Naționale de Muzică din București, profesoară la Institut de Ribaupier Lausanne, a susținut conferința „Miracolul vocii umane”. Moderatorul evenimentului a fost acad. Marius Andruh, vicepreședinte al Academiei Române.

21 MARTIE:

Profesorul Ioan Roxin, Université Bourgogne Franche-Comté, a susținut conferința „De la cartela perforată la inteligența artificială: izbânzi și paradigme”, în care a propus o călătorie captivantă prin istoria tehnologiei informației și a comunicațiilor din ultimii cincizeci de ani. Conferința a avut loc în cadrul Conferințelor „Ora de știință” moderate de acad. Marius Andruh, vicepreședinte al Academiei Române.

27 MARTIE

În Sala de consiliu a Academiei Române, dr. Ozana Alexandrescu, cercetător științific și membru al Uniunii Compozitorilor și Muzicologilor

din România, a susținut conferința „Autori și copişti ai muzicii de tradiție bizantină în manuscrise din România”.

28 MARTIE:

Acad. Gheorghe Păun a susținut conferința „Urmuz, inimitabilul înainte-mergător”, în care a oferit o scurtă privire retrospectivă asupra recepțării operei lui Urmuz, în cei 100 de ani trecuți de la moartea autorului. Manifestarea se înscrie în cadrul Conferințelor Dalles ale Academiei Române și a avut loc la Sala Dalles din București.

28-29 MARTIE

În Amfiteatrul Ion Heliade Rădulescu al Bibliotecii Academiei Române a avut loc simpozionul „Academician Nicolae Cajal”. În deschiderea simpozionului, prezidat de prof. Ștefan N. Constantinescu, membru de onoare al Academiei Române, au luat cuvântul: acad. Victor Voicu, președintele Secției de științe medicale a Academiei Române, prof. Alexandru Rafila, ministrul Sănătății, prof. Viorel Jinga, rectorul Universității Carol Davila, prof. Dan Duda, profesor asociat, Harvard Medical School, Irina Cajal, secretar de stat, Ministerul Culturii. După conferința inaugurală susținută de prof. Xin Lu (University of Oxford, UK), au avut loc două sesiuni de comunicări, în cadrul cărora au prezentat alocuțiuni personalități din lumea medicală.

29 martie 2024

La Clubul Academicienilor a avut loc Masa rotundă „Principiul divergenței și cel al selecției naturale la Charles Darwin”, eveniment organizat de Secția de filosofie, teologie, psihologie și pedagogie a Academiei Române.

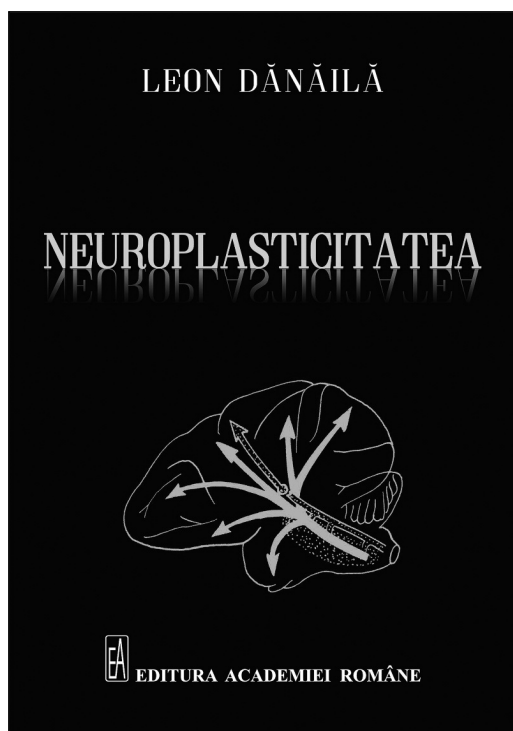
După Cuvântul introductiv susținut de acad. Mircea Flonta, au susținut alocuțiuni:

- prof. univ. dr. Cătălin Vasilescu, *Divergențe și un principiu. De ce a întârziat Darwin douăzeci de ani publicarea teoriei selecției naturale?*,

- prof. univ. dr. Adrian Miroiu, membru corespondent al Academiei Române, *Principiul divergenței în biologie și economie*,

- acad. Mircea Dumitru, vicepreședinte al Academiei Române, *Despre logica argumentului evoluționist darwinist. Câteva controverse actuale*.

Apariții la Editura Academiei

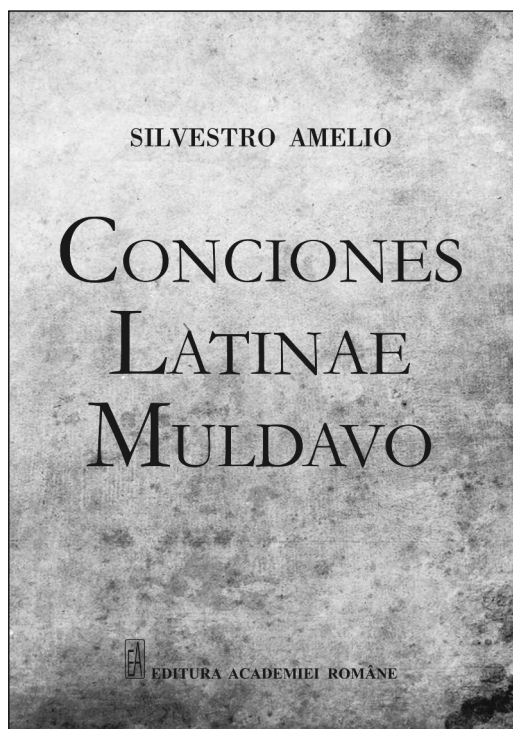
NEUROPLASTICITATEA

Leon DĂNĂILĂ

Lucrarea demonstrează că prezența sau absența stimulilor duce la creșterea sau descreșterea numărului de celule și circuite cerebrale, precum și la remodelarea sinapselor.

Deși creierul prezintă o foarte mare complexitate, el are numeroase modalități de îmbunătățire a funcțiilor sale, precum și posibilități de autoreparare. Prin urmare, creierul prin neuroplasticitate se poate să-și schimbe structura și funcțiile, ca reacție la o activitate fizică sau la o experiență mentală.

Volumul se adresează specialiștilor din domeniu.

CONCIONES LATINAE MULDAVO

Silvestro AMELIO

Lucrarea este ediția critică a uneia dintre scrierile datorate misionarilor italieni care au activat în Moldova în secolele al XVII-lea și al XVIII-lea, cea mai amplă dintre cele cunoscute și cea mai bogată în fenomene lingvistice utile pentru istoria limbii române.

Structura cărții este cea obișnuită în edițiile critice academice. Partea introductivă este formată din două studii. Unul prezintă caracteristicile și importanța părții românești a manuscrisului, celălalt este consacrat componente latinești din *Conciones*, urmărind în principal elucidarea provenienței și prezentarea caracteristicilor părții latinești a textului. Ediția propriu-zisă, precedată de notații privind editarea, este prima în care un text datorat misionarilor italieni (scris cu litere latine în manieră ortografică maghiară, influențată constant deopotrivă de scrisul italianesc și de cel latinesc) este publicat în transcriere interpretativă, absolut necesară pentru receptarea corectă a informației lingvistice pe care o cuprinde. Ediția este urmată de un cuprinzător glosar și însoțită de mai multe facsimile, ilustrative pentru forma manuscrisului acum publicat.

GHID PENTRU AUTORI

Propunerile de articole se predau la redacție în format electronic (CD, stick) sau se trimit prin e-mail, ca fișiere atașate.

Sunt returnate autorilor propunerile de articole care nu corespund indicațiilor din prezentul ghid, care nu sunt culese cu toate semnele diacritice pentru limba română sau franceză și care nu sunt corect scrise în limba română sau străină.

Sunt respinse propunerile de articole care au fost publicate (parțial sau integral), care nu au conținut științific pertinent, elemente originale, resurse bibliografice relevante și de actualitate.

Consiliul editorial decide acceptarea sau respingerea manuscrisului. Autorii sunt singurii responsabili asupra opiniilor și ideilor exprimate.

Manuscrisele nepublicate nu se înapoiază!

Din cauza volumului mare de lucru, nu se primesc materiale dactilografiate sau scrise de mână care necesită culegere.

Pentru a scurta timpul de pregătire editorială, lucrările trebuie redactate, după cum urmează:

- Redactarea manuscriselor va respecta standardele precizate de Dicționarul explicativ al limbii române – DEX (ediția 2007, Editura Univers Enciclopedic sau <http://dexonline.ro/>), Dicționarul ortografic, ortoepic și morfologic al limbii române – DOOM (ediția 2005, Editura Univers Enciclopedic), Hotărârea Adunării generale a Academiei Române din 17.02.1993 privind revenirea la grafia cu „ă”, și „sunt”, în grafia limbii române (www.acad.ro/alteInfo/pag_norme_orto.htm).

- Cuvintele străine inserate în textul în limba română se vor culege italic.

- Se menționează referințele despre autori: titlul științific, prenumele și numele de familie ale autorilor, funcția, locul de muncă, localitatea, țara și datele de contact (telefon, e-mail etc.).

- Referințele bibliografice se scriu la sfârșitul articolului, în ordinea citării în text, numerotându-se cu cifre arabe, urmate de punct.

- Citările se scriu cu caractere italice. Fiecare citare trebuie să fie însoțită de sursa bibliografică, obligatoriu, menționată în lista de referințe bibliografice.

- Materialul ilustrativ se va prezenta separat de textul articolului, scanat cu rezoluția de 300 dpi, alb-negru cu extensia TIFF sau se vor prezenta originalele ilustrațiilor, care vor fi scanate și prelucrate la redacție, după care se vor înapoia sub semnătură, autorului.

- În cuprinsul articolului se va menționa locul unde se va plasa figura sau tabelul, precum și legenda figurilor sau titlul tabelului.

- Tabelele trebuie să fie alb-negru fără coloane evidențiate cu alte culori. De asemenea, dacă există scheme nu trebuie să aibă evidențieri în alte culori.

Dimensiunile unui articol trebuie să fie 5–6 pagini calculator, corp 12 și 3–4 ilustrații.

Redacția revistei „Academica”
Casa Academiei – Calea 13 Septembrie nr. 13, sector 5, București,
tel: 021.318.81.06/2712, 2713

Abonamentele la revista „Academica” se pot face prin mandat poștal pe adresa
revistei „Academica”, serviciul difuzare (Ioana Tălpeanu)
sau cu ordin de plată în contul RO64TREZ7055005XXX006462,
Trezoreria sector 5, București.
Prețul unui abonament pentru 12 luni este 36 lei.

ISSN 1220-5737 78 PAGINI

PREȚUL 3 lei